

ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΡΕΘΥΜΝΗΣ
ΚΑΤΑ ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΟΣ

Α'

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ὅλιγα γνωρίζομεν μέχρι τοῦδε περὶ τῶν σχολείων τῆς Κρήτης καὶ εἰδικώτερον τῆς Ρεθύμνης κατὰ τὸ δευτέρου τεταρτου τοῦ 19ου αἰῶνος. Διὰ τὴν περίοδον μάλιστα ἀπὸ τοῦ 1830-1842 αἱ ἱστορικαὶ εἰδήσεις εἶναι ἔλλιπέσταται ¹.

Ἡ μετὰ χειρᾶς πραγματεία σκοπὸν ἔχει νὰ συντελέσῃ εἰς πλήρῳσιν τοῦ κενοῦ. Ὡς κυρία πηγή τῆς ἐκρησόμευσα ἐπὶ χαρτῶν κώδικες σχετικοὶ πρὸς τὰ Ρεθυμνιακὰ σχολεῖα τῶν ἐτῶν 1834-1851, φυλασσόμενοι ἐν τῷ ἀρχεῖῳ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ συμβουλίου Ρεθύμνης. Κατωτέρω παρέχεται περιγραφή των καὶ παρατίθενται προϊόντος τοῦ λόγου χαρακτηριστικὰ ἐξ αὐτῶν ἀποσπάσματα ². Ἐν τῇ διαπραγματεύσει τοῦ θέματος ἐκτὸς τῶν χειρογράφων ἱκανὰ παρελήφθησαν ἐκ τῶν κάτωθι μελετῶν :

1) Ἐ μ μ. Β υ β ι λ ά κ η, Ἐκθεσις τῆς ἐπὶ τῶν Σχολείων τῆς Κρήτης Ἐπιτροπῆς τοῦ 1844, ἐν Ἀθήναις ἐκ τοῦ Τυπογραφείου «Ραδαμάνθους» 1879. (Τὸ πόνημα τοῦ λοιποῦ θὰ δηλῶται συντομογραφικῶς διὰ τοῦ: Ἐ κ θ ε σ ι ς)

2) Μ ι χ α ἡ λ Π ρ ε β ε λ ά κ η, Περὶ ἰδρύσεως, λειτουργίας καὶ διοικήσεως τῶν κοινῶν τῆς πόλεως Ρεθύμνης Καταστημάτων κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ 1843-1892 πεντηκονταετίαν³ (διάλεξις), ἐφημ. «Κρητικὴ Ἐπι-

¹) Πληροφορίας τινὰς παρέχουσι τὸ Ἡμερολόγιον Κων. Κοζύρη, «Κρητικὰ Χρονικά», Α' (1947), σσ. 345, 361, 364, 592, τὰ Ἀνέκδοτα Ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα, «Κρ. Χρον.», Β' (1948), σσ. 300-302 καὶ 313-314, ἡ Συνοπτικὴ βιογραφία τοῦ Γεωργίου Χατζῆ Ἰωάννου Ψαρουδάκη (βλέπε κατωτέρω ὑποσ. 44) καὶ ἡ διάλεξις τοῦ Ἐ μ μ. Γ ε ν ε ρ ά λ ι, περὶ ἧς θὰ γίνῃ ἐν συνεχείᾳ λόγος.

²) Ἡ δημοσίευσίς πάντων τῶν κωδίκων, ὡς ἔχουσι, δὲν εἶναι ἐνδεδειγμένη διὰ τε τὸ πλῆθος καὶ τὴν ἐκτασίαν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀσήμαντον ἐν πολλοῖς περιεχόμενον αὐτῶν.

³) Ὁ Πρεβελάκις στηρίζεται εἰς δύο κώδικας, οἵτινες περιέχουσι «πρακτικὰ καὶ δοσοληψίας ἐν γένει τῶν Ἐφόρων καὶ τῶν Ἐπιτρόπων, οἱ ὁποῖοι ὑπὸ τὴν Προεδρείαν καὶ τὴν Ἐποπτείαν τοῦ Ἀρχιερέως διώκουσι καὶ διεχειρίζοντο τὰ κοινὰ τῆς πόλεως Καταστήματα, Ναὸν, Σχολεῖα καὶ Νοσοκομεῖον ἀπὸ τοῦ 1862-1873».

θεώρησις» Ρεθύμνης 1935, ἀρ. φ. 1606 κ.έξ. (= Π ρ ε β ε λ ά κ ι ς).

Τέλος ὡς βοηθήματα συχνότερον ἐχρησιμοποιήθησαν τὰ ἐπόμενα:

1) Ἐ μ μ. Γ ε ν ε ρ ά λ ι, Ἡ Παιδεία ἐν τῷ τμήματι Ρεθύμνης ἐπὶ Τουρκοκρατίας (διάλεξις), ἔφημ. «Βῆμα» Ρεθύμνης, ἀρ. φ. 287-294 τοῦ 1931 (= Γ ε ν ε ρ ά λ ι ς).

2) Τ ρ ύ φ ω ν ο ς Ε ὑ α γ γ ε λ ί δ ο υ⁴, Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ἐν Ἀθήναις 1896, τόμοι 2 (= Ε ὑ α γ. Π α ι δ.).

I. ΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ

Ἐκαστον τῶν κωδίκων καὶ δύο ἄλλα χειρόγραφα χαρακτηρίζω δι' ἐνὸς τῶν γραμμάτων τοῦ ἀλφαβήτου καὶ κατ' αὐτὴν τὴν διάκρισιν θὰ γίνωνται εἰς τὸ ἐξῆς τοῦ λόγου αἱ παραπομπαί.

1) Κ ῶ δ ι ξ Α.

Ἐξ 80 φύλλων ἐχόντων ὑδατίνας γραμμὰς καὶ σῆμα κύκλον ἐγκλείοντα σίμπλεγμα γραμμάτων, διαστάσεων 0,316×0,198. Εἰς τὴν κορυφὴν τῆς πρώτης σελίδος τοῦ ἐξ εὐτελοῦς φαιοῦ χάρτου ἐξωφύλλου εἶχε γραφῆ διὰ μελάνης εἰς τέσσαρας σειρὰς ὁ ἡμισβεσμένος σήμερον τίτλος του :

“ . . . . .
 . . . . . τοῦ σχολείου
 ὁ ἐ(πί)ροπος Γ: παβλιουδάκης»

Ἐκ κῶδιξ, ὡς καὶ πάντες οἱ λοιποί, διατηρεῖται ἐν καλῇ καταστάσει ἢ σελίδωσις του παρουσιάζει ἀνωμαλίας καὶ δι' αὐτὸ προέβην εἰς νέαν κατὰ φύλλα, τῶν σελίδων δηλουμένων διὰ τῶν γραμμάτων α καὶ β. Τὸ χειρόγραφον ἀποτελεῖ βιβλίον ἐσόδων καὶ ἐξόδων τῶν σχολείων τῆς πόλεως Ρεθύμνης ἀπὸ τοῦ 1834 μέχρι καὶ τοῦ 1840. Εἰς τὰς σελ. 49β-52α ἔχουσι καταχωρισθῆ μετὰ σημειώσεων ἐπεξηγηματικῶν τρεῖς ἀποδείξεις παραλαβῆς καὶ ἀποδόσεως τῶν χροεωγράφων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν σχολείων Ρεθύμνης καὶ τῶν πολυτίμων σκευῶν καὶ ἀμφίων τοῦ ἐν τῇ πόλει Ναοῦ τῶν Εἰσοδίων⁵, τὰ ὁποῖα, παραλαβόντες μεθ' ἑαυτῶν διὰ τὰ διαφυλάξωσι Ρεθύμνιοι ἀναχωροῦντες ἔνεκα τῆς ἐξεγέρσεως τοῦ 1841 διὰ τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, ἀπέδωσαν βραδύτερον, ἀνακάμψαντες εἰς τὴν πατρίδα.

Αἱ ἐν τῷ βιβλίῳ καταχωρίσεις, δὲν εἶναι πᾶσαι εὐθανάγνωστοι, οὐδ' εἶναι γεγραμμένοι ὅλοι διὰ τῆς αὐτῆς χειρός, ἀλλ' ὑπὸ πολλῶν,

⁴) Ὁ αὐτὸς ἔγραψε καὶ ἰδίαν μελέτην, ἔχουσαν τὸν τίτλον «Σχολεῖα Κρήτης»: ἐν «Μύσωνι» Α' (1932), σ. 45 κ.έξ.

⁵) Βλ. Ἀποδεικτικὰ παρακαταθήκης ἱερῶν σκευῶν καὶ ἀμφίων τοῦ 1841, «Κρητ. Χρον.», Β' (1948), σ. 203.

ἐν οἷς τοῦ Ἀντωνίου Ἀ. Μαρουλιανοῦ (κυρίως ἀπὸ τῶν σ. 18β- 49β) καὶ πιθανώτατα τοῦ ἐπισκόπου Ρεθύμνης καὶ Ἀύλοποτάμου Καλλινίκου.

2) Κ ὦ δ ι ξ Β.

Ἐξ 22 φύλλων, διαστ. 0,363 × 0,227. Ἐπὶ τῆς πρώτης σελ. τοῦ φαιοῦ ἐξωφύλλου ἔχει ἐπικολληθῆ τεμάχιον χάρτου λευκοῦ, ἐφ' οὗ ἀναγινώσκομεν :

1837

*Βιβλίον Καταγραφῆς Ὀνομάτων
Μαθητῶν τῶν Σχολείων ρεθύμνης
Σεπτεμβρίου α' ↵*

Ἐν τῷ καταστίχῳ σημειοῦται παρὰ τὸ ὄνομα ἐκάστου μαθητοῦ ἐν εἰδικῇ στήλῃ κατὰ τριμηνίας ἀρχικῶς καὶ κατὰ μῆνας ἔπειτα, ἢ καταβολὴ τῶν διδάκτρων. Καταλέγονται οἱ μαθηταὶ τῶν σχολ. ἐτῶν 1837-38, 1838-39, 1839-40 κειωρισμένως κατὰ σχολεῖα, Ἀλληλοδιδασκικὸν καὶ Ἑλληνικόν, καὶ οἱ μαθηταὶ τοῦ Ἀλληλοδιδασκικοῦ, ὀνομαζομένου ἤδη καὶ Δημοτικοῦ, κατὰ τὸ ἔτος 1842-43. Ἡ σελίδωσις γίνεται οὕτως ὥστε ὑπολογίζονται ὡς μία αἱ δύο ἐφαπτόμεναι σελίδες δύο παρακειμένων φύλλων. Αἱ 12 πρῶται σελίδες ἐγράφησαν ὑπὸ τοῦ Ἀ. Ἀ. Μαρουλιανοῦ. Ἡ γραφὴ τῶν εἶναι ἢ αὐτὴ πρὸς τὴν ἐν τῷ κώδ. Α. γραφῆν τοῦ ἰδίου.

3) Κ ὦ δ ι ξ Γ.

Ἐξ 24 φύλλων, διαστ. 0,364 × 0,232. Φέρει ἐξώφυλλον οἷον ὁ Β, ἐφ' οὗ ἔχει γραφῆ ὁ τίτλος :

1837

*Ταμεῖον Μετροητῶν τῶν
Σχολείων ρεθύμνης
Σεπτεμβρίου α.*

Βιβλίον Ταμεῖου ἀπὸ 1-9-1837 μέχρι τέλους Αὐγούστου 1840 καὶ ἀπὸ 1-5-1842 μέχρι 8-9-1844. Αἱ πρῶται 16 σελίδες ἐγράφησαν ὡσαύτως ὑπὸ τοῦ Ἀντωνίου Ἀ. Μαρουλιανοῦ.

4) Χ ε ι ρ ὄ γ ρ α φ ο ν Δ.

Δίπτυχον φύλλον χάρτου, διαστ. 0,300 × 0,210, γεγραμμένον καὶ αὐτὸ ὑπὸ Ἀντων. Ἀ. Μαρουλιανοῦ, περιέχον τὸν κατὰ μῆνας ἰσολογισμόν τῶν σχολείων ἀπὸ 1ης Σεπτεμβρίου 1840—23ης Μαοτίου 1841 καὶ ὑπογεγραμμένον ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Καλλινίκου, τοῦ ἐπιτρόπου Νικ. Δανδόλου καὶ τοῦ Μαρουλιανοῦ ὡς «*συμβοηθοῦ καὶ γραμματέως*».

5) Κ ὠ δ ι ξ Ε.

Ἐκ 38 φύλλων, διαστ. $0,299 \times 0,207$. Ἔχει προσεραμμένον ἐξώφυλλον ἐκ φαιτοῦ χάρτου. Ἐσελιδώθη ὑπ' ἐμοῦ. Ἐν μέσῳ τῆς τρίτης σελίδος ἀναγράφεται :

« Ἔτος 1844

Ἰουλιανοῦ 12. Πρόχειρον τῆς Σχολῆς
Ἀγαγώστης Κούνουπας»

Τὸ κατάστιχον μέχρι τῆς σ. 36 περιλαμβάνει πρόχειρον βιβλίον Ταμείου ἀπὸ 12ης Ἰουλιανοῦ 1844—27ης Μαΐου 1848. Αἱ σελίδες 37-57 εἶναι ἄγραφοι, ἐκεῖθεν δὲ μέχρι τῆς σελ. 68 περιέχουσι «βιβλίον καταγραφῆς», δηλ. ἀναγραφὴν καταβολῆς διδάκτρων κατὰ μῆνα καὶ κατὰ μαθητὴν, ὀνομαστικῶς σημειούμενον, πιθανῶς τοῦ ἔτους 1845-1846 καὶ κεχωρισμένως κατὰ μαθητρίαν τοῦ ἰδίου ἔτους. Ἀπὸ τῆς σελ. 70 συνεχίζονται αἱ πρόχειροι ταμιακαὶ σημειώσεις.

6) Κ ὠ δ ι ξ Ϛ.

Ἀκριβέστερον ἀποτελεῖ σπάραγμα κώδικος ἐκ 18 φύλλων, διαστ. $0,297 \times 0,200$. Πιθανώτατα ἀπεσπασθῆ ἐκ τοῦ κώδ. Ε, εἰς ὃν ἐπιγενομένως εἶχε προσραφῆ. Περιλαμβάνει «βιβλίον καταγραφῆς» μαθητριῶν, ἰδιαιτέρως δὲ μαθητῶν τοῦ Ἀλληλοδιδασκτικοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολείου κατὰ τὸ ἔτος 1846-47. Ἴσως ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Στ. Βαρούχα. Ἀπὸ τῆς σελ. 22 κ.ἑξ. τὰ φύλλα εἶναι ἄγραφα.

7) Κ ὠ δ ι ξ Ζ.

Ἐκ 16 φύλλων, γεγραμμένων μέχρι τῆς σελ. 12, διαστ. $0,365 \times 0,227$. Βιβλίον Ταμείου τῶν σχολείων ἀπὸ Ἰουλίου 1848-30-Δεκεμβρίου 1849.

8) Κ ὠ δ ι ξ Η.

Ἐκ 45 φύλλων, διαστ. $0,366 \times 0,227$. Ἀπὸ τῆς σελ. 49 κ.ἑξ. τὰ φύλλα εἶναι ἄγραφα. Βιβλίον Ταμείου ἀρχόμενον ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου 1850 καὶ λήγον τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1851.

9) Χ ε ι ρ ὄ γ ρ α φ ο ν Θ.

Δίπτυχον φύλλον χάρτου, διαστ. $0,358 \times 0,222$, περιέχον τὰ αὐτὰ σχεδὸν πρὸς τὰ γεγραμμένα ἐν Η ἀπὸ σελ. 46 κ.ἑξ.

II. Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΕΝ ΡΕΘΥΜΝΗ ΠΡΟ ΤΟΥ 1834

Ὁ Τρύφων Εὐαγγελίδης γράφων περὶ τῆς ἐν Κρήτη παιδείας παρατηρεῖ ὅτι οἱ Τοῦρκοι ὑπέβλεπον τὰ σχολεῖα μέχρι τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰῶνος καὶ δὲν ἐπέτρεπον τὴν ἴδρυσιν αὐτῶν. «Μόνον αἱ

Μοναὶ εἶχον κοινὰ σχολεῖα καὶ δὴ ἡ παρὰ τὸ Ρέθυμνον τοῦ Ἀρχαδίου, ἐν ἧ καὶ μεγίστη ὑπῆρχε βιβλιοθήκη⁶. Ὁ κατελθὼν τῷ 1817 εἰς τὴν νῆσον αὐστριακὸς περιηγητὴς F. W. Sieber ἀναφέρει ὅτι ὑπῆρχον ἐν αὐτῇ τρία ἐκπαιδευτήρια, ὃν τὸ ἀρχαιότερον εἶχεν ἰδρυθῆ ἔν Χανίοις 50 ἔτη πρὸ τῆς καθόδου του. «Τὴν πρώτη ἀφορμὴ διὰ τὴν ἴδρυσιν αὐτῆ ἔδωκαν οἱ Γάλλοι ἔμποροι, ἔπειτα ἰδρῦθη ἕνα ἐπίσης σιτὴν πρωτεύουσα Ἡράκλειο καὶ τέλος στὸ Ρέθυμνο»⁷.

Ὡς παλαιότερον διδάσκαλον Ρεθύμνης, ἀπὸ τοῦ 1795-1805 διδάξαντα, ὁ Εὐαγγελίδης ἀναγράφει τὸν Μεγαλοβρυσανὸν Γρηγόριον, τὸν ὁποῖον καὶ ὑπολαμβάνει Ρεθύμνιον⁸. Πόθεν ἀντλεῖ τὰς δύο αὐτὰς

⁶) Εὐαγ. Παιδ., τόμ. 2ος, σ. 167. Ὁ Γενεράλις παραθέτει εἰδησιν περὶ ὑπάρξεως τῷ 1706 σχολῶν εἰς Κρητικὰς πόλεις. Καὶ ὁ ἴδιος ὅμως χαρακτηρίζει αὐτὴν ὅλως ἀόριστον.

⁷) Βλ. Γ. Ζομπανάκη, Ὁ Αὐστριακὸς περιηγητὴς F. W. Sieber στὴν Κρήτη, Ε.Ε.Κ.Σ. Β' (1939), σ. 282.

⁸) Εὐαγ. Παιδ., 2ος, σ. 168. Ὁ Εὐαγγελίδης γράφει περὶ τοῦ Γρηγορίου, ὅτι ἐξήτησε νὰ διορισθῆ καθηγητὴς τῆς Ἀθωνιάδος Ἀκαδημίας καὶ πωραπέμπει εἰς τὸν Γ' τόμον τῆς «Ἐκκλησ. Ἀληθείας», σ. 698. Καὶ μνημονεύεται μὲν ἐκεῖ Γρηγόριος, ἀλλ' ὁ γράφων τὸ ἀρθρον Ἐμμ. Γεδεῶν ἐπιφέρει «τίς δ' ἦν ὁ Γρηγόριος ἀγνοῶ τέλει». Ἄγνωστον λοιπὸν πόθεν ἠρῦσθη τὴν εἰδησιν ὁ Εὐαγγελίδης. Ἐν τῷ 10ῳ τόμῳ (1886) τοῦ περιοδ. «Παρνασσός», σ. 285 κ.έξ., δημοσιεύονται ἐπιστολαὶ τοῦ Γρηγορίου. Ἐν αὐταῖς διαφαίνεται ἡ ἠθικὴ προσωπικότης, ἡ φιλοπαιδεία καὶ τὸ εὐπαιδευτὸν τοῦ ἀνδρός. Ἐν τῇ βιογραφίᾳ τοῦ Γεωργίου Χ' Ἰ. Ψαρουδάκη (σ. 5) λέγεται ὅτι ὁ Χατζῆ Ἰωάννης Ψαράκις «συνεννόηθη μετ' ἄλλων εὐκαταστάτων τοῦ Ἡρακλείου καὶ μετὰ τοῦ φιλομούσου τότε Μητροπολίτου Κρήτης Γερασίμου καὶ κατώρθωσε νὰ προσκληθῆ εἰς Ἡράκλειον ὁ πολυμαθὴς ἱερομόναχος Γρηγόριος Λόγιος, ὅστις εἶχεν ἐκπαιδευθῆ καὶ ἐν Ἐθρώπῃ καὶ ἐκέκτητο πολλὰς ἀρετάς». Ὁ Γρηγόριος Λόγιος εἶναι πιθανώτατα ὁ Μεγαλοβρυσανός. Δύναται ἀξίως νὰ καταλεχθῆ μετὰ τῶν διδασκάλων τοῦ Γένους. Ὁ δημοσιεύων ἐν «Παρνασσῷ» τὰς ἐπιστολάς Ἀθ. Πετρίδης ταυτίζει τὸν Γρηγόριον, λαβόντα τοῦτο τὸ ὄνομα ὅταν ἠσπάστω τὸ μοναχικὸν σχῆμα, πρὸς τὸν Γεώργιον πρὸς ὃν ἐπιστέλλει ὁ Ἁγιορείτης Νικόδημος τῷ «αὐτῷ Μαιῶν ις' (αὐτόθι). Ὡστε ἱερομόναχος θὰ ἐγένετο ὁ Μεγαλοβρυσανός μετὰ τὸ 1800. Ἡ ἐπιγραφή τῆς ἐπιστολῆς εἶναι «Τῷ ἐλλογιμωτάτῳ διδασκάλῳ καὶ ἐν Χριστῷ μοι λίαν ἀγαπητῷ ἀδελφῷ κυρίῳ Γεωργίῳ εὐπροσηγόρῳ». Ὑπὲρ τὴν ἐπιστολὴν ἔχει δημοσιευθῆ ὡς τίτλος: «πρὸς Γεώργιον τὸν τῶν Κυδωνίων διδάσκαλον». Δὲν γνωρίζω ἐὰν τοῦτο ὑπάρχη ἐν τῷ χειρογράφῳ ἢ εἶναι προσθήκη τοῦ Πετρίδου. Ἄδηλον εἶναι ὡσαύτως ἐὰν Κυδωνιεὶς ἐνοῶνται οἱ κάτοικοι τῶν Κυδωνίων τῆς Μ. Ἀσίας ἢ τῶν Χανίων. Ἐν «Παρνασσῷ» (σ. 23f) δημοσιεύονται καὶ ἄλλαι ἐπιστολαί, ὃν δύο ἀποστέλλονται ὑπὸ Γεωργίου, πιθανῶς τοῦ Μεγαλοβρυσανοῦ, πρὸς Συνέσιον, διδάσκαλον τῆς Κρήτης. Ἡ ἐπιγραφή τῆς δευτέρας, γεγραμμένης ἐν μέτρῳ ἔχει οὕτω: «Τῷ ἱερῷ Συνείῳ καὶ διδασκάλῳ τῆς Κρήτης τῷ ἐν Χριστῷ μοι φιλιτῶ ἐγγειροσθεῖ προσκυνητῶς». Ὁ Συνέσιος ἀποκαλεῖται «διδασκάλων ἀρότης». Ἄλλη ἐπιστολὴ ἀπευθύνεται

πληροφορίας δὲν γνωρίζω. Διὰ τοῦτο καὶ παραθέτω ταύτας μετὰ πλείστης ὀσης ἐπιφυλάξεως.

Ἀρχομένου τοῦ 10' αἰῶνος καὶ δὴ ἀπὸ τοῦ 1802-1808 διδάσκαλος ἐν Ρεθύμνῃ ἦτο ὁ Ζαχαρίας Πρακτικίδης⁹, ἱεροδιάκονος, ἀποβα-

πρὸς τὸν ἄγνωστόν μοι ἀλλαχόθεν ἐπίσκοπον Λάμπης Ἱερεμίαν (σ. 279-280) τοῦ ὁποίου ἐξαιρείται «*τὸ πρῶτον τοῦ τρόπου, τὸ συμπαθὲς τῆς ψυχῆς, τὸ ταπεινόν, τὸ ἰλαρόν, τὸ πρὸς πάντας εὐένδεκτον*». Ἡ ἐπιστολὴ λήγει οὕτω: «*ἄψ' ἔ, Ὀκτωβρίου σ'.* Τῆς ὑμετέρας θεοπροβλήτου θεοφιλίας δοθλο; ταπεινός; προσθήσω δ' ἔτι καὶ φίλος Γεώργιος, διδάσκαλος».

Ὡς διδάσκαλος συναντᾶται τὸ πρῶτον, καθ' ἃ εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μοι υποδείξῃ ὁ κ. Ν. Γωμαδάκης, τῷ 1768, ὅτε Πολυχρόνιος ὁ Θραξ μετέβη «*εἰς τὸ Ἰάσιον τῆς Μολδαβίας, ὅπου εἰς τὰ τῆς πίστεως ἡμῶν, εἰς τὰ φιλόσοφα τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν ἠκροάσατο τὸν Κρητικὸν Γεώργιον, ἄνδρα εἰδήμονα καὶ ἱκανῶς πεπαιδευμένον*» (Γ. Ζ α β ί ρ α ς, Ν. Ε. σ. 509). Ὅτι δὲ ὁ Μεγαλοβρυσανὸς ἐγίνωσκε τὴν Ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν φαίνεται καὶ ἐξ ἐπιστολῆς του πρὸς τὸν Λάμπης Ἱερεμίαν, περὶ ἧς κατωτέρω.

Ὁ Σέργιος Μακραῖος γράφει κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1779 καὶ 1795 πρὸς Γεώργιον, διδάσκαλον τῆς Ἀδριανουπόλεως (Σ α θ α ς, «Μ. Β.», Γ' 541, 542). Ἄγνωστον εἶναι, ὡς παρατηρεῖ καὶ ὁ τὴν πληροφορίαν ὑποδείξας μοι κ. Γωμαδάκης, ἐὰν πρόκειται περὶ τοῦ Μεγαλοβρυσανοῦ.

Τῷ 1805, ὡς θὰ λεχθῆ καὶ κατωτέρω, ὁ κληρικὸς πλέον Γρηγόριος ἐδίδασκεν ἐν Ἡρακλείῳ καὶ ἦτο ἐπὶ τινὰ χρόνον «*κλινοπετής*», πάσχων ἐξ «*επαράτιου ποδάγρας*»: «*Παρνασσ.*, τόμ. 10ος σ. 288-289). Διδάσκοντα ἐν Ἡρακλείῳ εὔρεν αὐτὸν καὶ ὁ Sieber τῷ 1817.

Σημειωτέον ὅτι ὁ Εὐγγελίδης γράφει ἐν «*Μύσωνι*» Α', σ. 46, ὅτι κατὰ Sieber «*ἐν Ρεθύμνῃ τῷ 1817 ὑπῆρχε διδάσκαλος Γρηγόριος Μεγαλοβρυσανός*». Ἄλλ' ὁ Sieber ἀναφέρει τὸν Γρηγόριον, οὗ μάλιστα διασφῆζει καὶ τὸ παρωνύμιον Παπασοῦ, ὡς διδάσκαλον τοῦ Ἡρακλείου καὶ οὐχὶ Ρεθύμνης (βλ. καὶ Ζ ο μ π α ν ά κ η ν, ἔνθ' ἄν. σ. 283).

Σημειωτέον ἐπίσης ὅτι ἐν χειρογράφοις (βλ. Σ. Λ ά μ π ρ ο υ, «Ν. Ἐ.», 11 (1914), σσ. 167 καὶ 16 (1922), σ. 335) σφῆζεται Γραμματικὴ «*Γρηγορίου ἐιδασκάλου Κυθωνιώως*». Ἴσως ὁ συγγραφεὺς τῆς νὰ ἦτο ὁ Μεγαλοβρυσανός.

⁹⁾ Περὶ αὐτοῦ βλ. περιοδ. «*Χριστιανικὴ*» τόμ. Δ' (1866), σ. 211. Ἡ αὐτόθι δημοσιευμένη βιογραφία βασίζεται εἰς «*ἐπίσημα ἔγγραφα διαφυλατιόμενα παρὰ τοῦ ἐπιζῶντος νιού του, τοῦ κ. Ἐ Πρακτικίδου*». Ἐβλογον ἦτο λοιπὸν ν' ἀποσιωπηθῆ ὅτι ἀπετελεῖ ψόγον διὰ τὸν ἄνδρα. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι οὐδὲ μνημονεύεται ἢ ἀποβολὴ τοῦ μοναχικοῦ σχήματος. Βλ. καὶ Ν. Γωμαδάκης, Ε.Ε.Β.Σ. ἔτος I (1933), σ. 226. Ἐν τῷ Ἱστορ. Ἀρχεῖῳ Κρήτης ὑπάρχουσιν 8 ἔγγραφα τοῦ Πρακτικίδου τῶν ἐτῶν 1826-7. Ἐν αὐτοῖς, φαίνεται, ἀποκαλεῖται διδάκτωρ δικαίου (ἴσα Ν. Γωμαδάκης, Γενικὴ κεφαλαιώδης καταγραφὴ τῶν ἐν τῷ Ἱ. Ἀρχ. Κρήτης Ἀρχεῖων, 1933, σ. 12). Ἐν «*Χρυσάλῳ*», ἔνθ' ἄνωτ., δημοσιεύεται «*Ἱστορία Συνοπτικὴ τοῦ κατὰ τὴν νήσον Κρήτην...συνεβάντος πολέμου ὑπὸ τῶν Σφακιωτῶν...κατὰ τὸ 1821... συγγραφείσα ὑπὸ τοῦ ταπεινοῦ Ζαχαρίου, τοῦ ἐκ Χάνδακος τῆς Κρήτης*». Κατὰ τὴν ἐπακοῦς Θεοῦσαν βιογραφίαν, συντεθεῖσαν ὑπὸ Θ. Ν. Φ(ιλαδελφέως);, ὁ Πρακτικίδης «*ἐγεννήθη τῷ 1754 ἐν Ἡρακλείῳ τῆς Κρήτης, ὅπου καὶ ἐξεπαιδευθῆ ἑσολάργησε*

λὼν βραδύτερον τὸ σχῆμα¹⁰, ἄνθρωπος ρίθυμος περὶ τοὺς ἠθικοὺς ἀγῶνας, ὡς φαίνεται καὶ ἐκ τῶν ἐν ἐπιστολῇ¹¹ πρὸς αὐτὸν συστάσεων τοῦ μνημονευθέντος Γρηγορίου, ὁ ὁποῖος ἤδη τῷ 1805 ὑπογράφεται «Γρηγόριος, ὁ τῆς τοῦ Χάνδακος σχολῆς ἀναξίως προϊστάμενος»¹².

Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 οἱ Ἑλληνες Χριστιανοὶ τῆς Ρεθύμνης διετήρουν¹³ ἀλληλοδιδασκατικὸν σχο-

δὲ πρῶτον εἰς τὴν ἐν Ρεθύμνῳ τῆς Κρήτης συστηθεῖσαν ἑλληνικὴν σχολὴν ἀπὸ τοῦ 1802 μέχρι τοῦ 1806, ὅθεν μετετέθη εἰς τὴν ἐν Ἡρακλείῳ κεντρικὴν σχολὴν ἔνθα ἐσχολάργησε μέχρι τοῦ 1818...» (σ. 211). Τῷ 1802 λοιπὸν ἰδρύθη ἑλληνικὴ σχολὴ εἰς Ρέθυμνον; Ἐν «Παρθασσῷ», ἐνθ' ἄν., δημοσιεύονται δύο ἐπιστολαὶ τοῦ Πρακτικίδου. Ἡ μία ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ἱεροκῆρυκα Δωρόθεον Πρώτον. «Τῇ σεβαστῇ μοι Αὐτῆς Σοφολογίῳτι τὴν μέχρις ἐδάφους ταπεινὴν προσκύνησιν... Ἀντὰ δῆτοι ταῦτα κάμοι τὸ θαρρεῖν δέδωκεν ἄφανει τε ὄντι, καὶ ἐν τῇ ἀγωνίᾳ (sic) ταύτῃ τῆς κατὰ Κρήτην Ρεθύμνης Σχολῆς εὐρισκομένῳ, προσκυνῆσαι αὐτὴν τῷ ἔρευπωμένῳ μοι τουτωῖ· πρὸς δὲ καὶ δηλώσαι τὴν τῶν ἡδὴ ἐκδιδομένων βιβλίων τοῦ σοφωτάτου κυρίου Εὐγενίου καὶ τοῦ Μπαλάνου, διὰ τοῦ ἱερολογιωτάτου κῆρ Γρηγορίου περιλαβὴν, ἅμα δὲ καὶ παρακαλέσαι θερμοῶς, εἰ καὶ τινος ἄλλαι ἐκδοθήσονται παρὰ τῶν φιλογενῶν Ζωσιμάδων, ἕφ' ὧν καὶ αὐταὶ ἐξεδόθησαν, ἵνα μοὶ ἀποστείλῃ καὶ ἐξ αὐτῶν, τῷ ταπεινῷ αὐτῆς δούλῳ... ὁ τῆς ὑμετέρας; σοφολογίῳτιος δοῦλος ταπεινός, Ζαχαρίας, ὁ τῆς ἐν Ρεθύμνῃ σχολῆς διδάσκαλος» (σ. 281-282).

Μετὰ τοῦ Πρακτικίδου εἶχεν ἀλληλογραφίαν ὁ (Μεγαλοβουσανός) Γρηγόριος («Παρθασσός», ἐνθ' ἄν., σσ. 285-286). Ἐὰν δὲ αἱ αὐτόθι δημοσιευόμεναι καὶ ἄλλαι ἐπιστολαὶ τοῦ Γρηγορίου, αἱ ἀορίστως ἀπευθυνόμεναι πρὸς «τὴν περιπόθητον λογιότητα», ἀφορῶσιν εἰς τὸν Ζαχαρίαν, ὅπερ θεωρῶ πιθανόν, τότε σεισμὸς συμβᾷ εἰς Ρέθυμνον πρὸ τῆς δ' Ἰουλίου 1805 (ὁ Ν. Σ τ α υ ρ ἄ κ η ς, Στατιστικὴ, σ. 108, ἀναγράφει σεισμὸν γενόμενον ἐν Χανίοις τῇ 3 Ἰουλίου 1805 κατὰ τὴν ἀνατολὴν τοῦ ἡλίου), κατετάρραξε τὸν Πρακτικίδην. Ὁ Γρηγόριος ἐπιστέλλων αὐτῷ τῇ δ' Ἰουλίου γράφει: «Ἐλαβον τὸ παρ' αὐτῆς καὶ ἀναγνῶς; σφόδρα δέδημαι δι' ἅπερ πάσχεις δεινά. Τί τοίνυν ἀσχάλλεις περὶ τῶν νομιζομένων μὲν μὴ ὄντων δὲ κακῶν;... ἐρυθριῶ ἔγωγε περὶ τούτου, καὶ οὐκ ἀνέχομαί σε τῇ τῶν πολλῶν γνώμῃ σύμφωνον εἶναι. οἱ δὲ σοὶ μαθηταὶ σὺ μὲν τῆδε κακεῖσαι διεσπάρησαν, οὐδὲν θαναμαστόν. Εἰ γὰρ καὶ ὁ σεισμὸς οὐ συνέβαινε, ἔδει παύσασθαί σε ἡδὴ τῆς παραδόσεως, ἅτε τοῦ ἡλίου ἐπιβάντος ἡδὴ τὸν λέοντα, καὶ τῶν κνικῶν καύσεων ἐπικρατούστων (sic)» (σ. 286-287).

¹⁰) Βλ. Γ. Π α π α δ ο π ε τ ρ ἄ κ η, Ἱστορία τῶν Σφακιῶν, σ. 180.

¹¹) Ὁ Γρηγόριος γράφει: «Ἡ ἄρουρα, καθ' ἣν ἡμεῖς μυρίους καταβάλλομεν τοὺς ἰδρωτὰς ὕλομανοῦσά ἐστι, καὶ πολλῆς τομῆς δεῖται, ὧ βέλτιστε, ὡς ἂν γένοιτο εὐκαρπὸς· δεῖ δὲ μὴ θάθυμειν, μηδὲ καιρὸν ἀναβάλλειν, εἰ βουλόμῃσθα τὴν κεχερωμένην ἀνακαθάραι καὶ δεκτικὴν ἀποδεῖξαι τῶν καταβαλλομένων καρπῶν, οὔτινες τρέφουσι ψυχὰς Θεὸν πεινώσας, ὡς πού φησιν ὁ τῆς Θεολογίας ἐπώνυμος· καιρὸς ἀγώνων ἡμῖν ὁ παρών... ἐάσωμεν τὴν ἑραστώνην τοῖς κατὰ κόμον...» («Παρθασσός», 10ος, σ. 285).

¹²) Αὐτόθι, σ. 289.

¹³) Βλ. Κ. Κ ρ ι τ ο β ο υ λ ῖ δ η ν, σ. 2, καὶ 21 ὑποσ. β', Β. Ψ ι λ ἄ κ η ν, Γ', σ. 324 καὶ 326, Π ρ ε β ε λ ἄ κ ι ν, ὑπ' ἀρ. φύλ. 1609.

λεῖον¹⁴, ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰ σημερινὰ στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως, διευθυνόμενον ὑπὸ τοῦ Σιφνίου Γεωργίου Βίου καὶ ἑλληνικόν, ὑπὸ τὸν μετακληθέντα ἐκ τοῦ περιφήμου Γυμνασίου τῶν Κυδωνιῶν Ἰωάννην Μεταξῶν, τὸν μετέπειτα ἐπίσκοπον Ρεθύμνης Ἰωαννίκιον¹⁵. Ὁ Sieber¹⁶ ὁμιλεῖ, ὡς φαίνεται, μόνον διὰ τὸ ἑλληνικόν. Ἐκφράζεται μετὰ θαυμασμοῦ καὶ διὰ τὴν ὀργάνωσίν του, τὴν κατ' αὐτὸν ἀριωτέραν τῶν ἄλλων σχολείων τῆς νήσου, καὶ περὶ τοῦ διδάσκοντος, τὸν ὁποῖον θεωρεῖ ὡς τὸν μᾶλλον ἀξιοσέβαστον ἄνθρωπον ὅλης τῆς Κρήτης. Τὸν μισθόν του, ἀνερχόμενον ἐτησίως εἰς ὀκτακόσια γρόσια, κατέβαλλον ἔμποροὶ τινες τῆς πόλεως κατὰ τριμηνίαν. Οἱ μαθηταὶ ἦσαν μόλις 14, ἡλικίας 12-14 ἐτῶν οἱ περισσότεροι, ἐγίνοντο δὲ δεκτοὶ εἰς τὸ σχολεῖον, ἐὰν ἐγνώριζον ἀνάγνωσιν καὶ γραφήν. Ἐδιδάσκοντο χρηστοθήθειαν, μύθους τοῦ Αἰσώπου, Πλούταρχον, Πλάτωνα, Ὅμηρον, Ἀριθμητικήν, Ἀλγεβραν, Γεωμετρίαν, Τριγωνομετρίαν, Ἱστορίαν, Φιλοσοφίαν κ.ἄ. μαθήματα. Ὅτε ἐξεροράγη ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1821, τὰ σχολεῖα βεβαίως θὰ ἔκλεισαν, ἀφοῦ καὶ οἱ διδάσκαλοι τῶν συνελήφθησαν ὑπὸ τῶν Τούρκων¹⁷. Πότε ἀκριβῶς ἰδρῦθη ἐκ νέου σχολεῖον εἰς Ρεθύμνον, ὡς καρπὸς κοινῆς προσπαθείας δὲν εἶναι γνωστόν. Ἐκ τοῦ κώδικος Α φαίνεται ὅτι ὑφίστατο¹⁸ τὸν Αὐγούστον τοῦ 1834.

¹⁴) Ἡ ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος δὲν ἦτο ἄγνωστος καὶ εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς, ὡς παρατηρεῖ ὁ καθηγητὴς Φ. Κορυλλῆς (Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς, Τόμος Α' I., Σχολεῖα... Αθήναις 1948, σ. 57). Παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἑλλήσιν εἰσῆγαγεν αὐτὴν πρὸ τοῦ 1821 ὁ Γ. Κλεόβουλος, τοῦ ὁποίου μαθητὴς ἦτο φαίνεται ὁ Βάος (ὄρα καὶ Κορυλλῆς ἐνθ' ἀνωτ. σ. 3). Τῷ 1816 ὁ Λόγιος Ἐρμῆς «ἐν πολλοῖς αὐτοῦ φύλλοις κατὰ συνέθειαν ἐποίηε ἱκανὸν λόγον περὶ τῆς ὑπὸ Λαγκασιέζου κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς παρουσίας ἐκατονταετηρίδος εἰσαχθείσης εἰς τὰ δημοτικὰ τῆς Γαλλίας σχολεῖα ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου» (Γ. Χασιώτου, Ἡ παρ' ἡμῶν Δημοτικὴ παιδεία ἀπὸ τῆς ἀλώσεως Κων/πόλεως μέχρι σήμερον. Ὁ ἐν Κων/πόλει «Ἑλληνικὸς Φιλολογ. Σύλλογος» Η' (1873-74), σ. 98. Ἀκολουθῶς ἡ μελέτη θὰ δηλωθῆ ἐν ταῖς παραπομπαῖς διὰ τοῦ: Χασιώτη). Πῶς ἐγίνετο ἡ διδασκαλία δύναται τις νὰ ἴδῃ καὶ παρὰ τῷ καθηγητῇ Σ. Μ. Καλλιὰ φ ἐν ἄρθρ. «ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος» τῆς Μ.Ε.Ε.

¹⁵) Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἐλεγχος κλπ. ΕΕΚΣ, Ι' (1940), σ. 140

¹⁶) Παρὰ Ζεμπανάκη, ἐνθ' ἀν.

¹⁷) Ὅρα Κορυλλῆς ἐνθ' ἀν., σ. 2, 21.

¹⁸) Οὕτως ὡς ἐπικεφαλὴς τοῦ ἰσολογισμοῦ 1834-35 γράφεται: «ἡ ἐν θεθύμνῃ σχολὴ ἀπὸ τοῦ 1834: Αὐγούστου: 6: μέχρι σήμερον» [Τὰ κείμενα παρατίθενται ὀρθογραφικῶς διορθωμένα] (σ. 4β-5α). Ἄν ἐλείτοίργει καὶ προηγουμένως, δὲν συνάγεται ἐκ τῶν κωδίκων. Χειρόγραφον ὅμως ἀποκείμενον παρ' ἐμοὶ καὶ ἀποτελοῦν αὐτοβιογραφίαν τοῦ Ν. Γ. Δρανδάκη, μαθητοῦ τοῦ σχολείου, καταβαλλόντος τὴν τετάρτην τριμηνίαν τοῦ 1834-35 (σ. 16β τοῦ κώδ. Α), παρέχει τὴν εἰδησιν, ὅτι σχολεῖον ὑφίστατο ἐν Ρεθύμνῃ ἀπὸ τοῦ 1833: «Εἰς

ΤΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΡΕΘΥΜΝΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥ 1834 - 1851

I. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΕΙΔΗ ΑΥΤΩΝ

Αἱ φάσεις τῆς πολιτικῆς ἱστορίας τῆς νήσου κατ' ἀνάγκην εἶχον ἐπίδρασιν καὶ ἐπὶ τὴν ζωὴν τοῦ σχολείου Ρεθύμνης, ὅπερ ἀναπτυχθὲν σὺν τῷ χρόνῳ ἐλειτούργησε μέχρι Μαρτίου τοῦ 1841. «*Ἡ περιορίσασις ἢ ὅποια ἦτιον εἰς αὐτὸ τὸ ἔτος ἐμπόδισεν τὴν ἐξακολούθησιν τῶν μαθημάτων τῆς σχολῆς καὶ ἐπροκάλεσε τὴν φυγὴν τῶν διδασκάλων, μαθητῶν καὶ λοιπῶν Χριστιανῶν εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου*» γράφει ὁ Ρεθύμνης καὶ Αὐλοποτάμου Καλλίνικος¹⁹. Καὶ σημειῶν τὰ ἀνωτέρω ὁ ἱεράρχης ἐπιφέρει : «*ὅταν δὲ σὺν Θεῷ ἀγίῳ παύσῃ ἡ περιορίσασις τὰ σχολεῖα ἀμέσως θέλουσι ἀρχίσει τὴν προᾶξίν των πρὸς ἐκπαίδευσιν τῆς νεολαίας*». Ὄντως δ' ἀπὸ Μαΐου τοῦ 1842 ἤρχισε σχετικὴ προεργασία²⁰ καὶ τὸν Αὐγουστον τοῦ ἰδίου ἔτους κινετή καὶ πάλιν δυνατὴ²¹ ἡ λειτουργία σχολείου ἐν τῇ πόλει. Θὰ παρακολουθήσωμεν τὴν ζωὴν του μέχρι τέλους τοῦ 1851.

τὰ 1821, 10βρίου 6 ἐγεννήθηκα εἰς τὸ χωριὸν Ζουρίδι... εἰς τὰ 1830 : Μὲ ἔφερον σὺν τῷ πατέρει μου... Εἰς τὰ 1833 μὲ ἔβαλεν εἰς τὸ σχολεῖον καὶ ἔκαμα χροῖα 2». Ἄλλ' ἴσως τὸ σχολεῖον τοῦτο ἀπετέλει ὄλως ἰδιωτικὴν ἐπιχείρησιν. Ἰδιωτικὰ φαίνονται καὶ τὰ ἐν Ἡρακλείῳ «*τοῦ Ἀνεγνώστη τοῦ σχολεῖου*» (1832) καὶ τὸ σχολεῖον «*τοῦ Ρηγάκι*» (1835) «*Κρητ. Χρον.*», Α', σσ. 345, 361, 364.

Τὸν Αὐγουστον τοῦ 1833 ἡ Αἰγυπτιακὴ διοίκησις Κρήτης καθιστᾷ γνωστὸν ὅτι «*ἐβόηθησεν ὅσον ἦτο ἀναγκαῖον εἰς τὴν σύστασιν ἀλληλοδιδασκτικῶν Σχολῶν τῆς Γραικικῆς γλώσσης*» (Γ. Μ ο υ ρ έ λ λ ο υ, Ἱστορία τῆς Κρήτης, Γ', σ. 1290). Δὲν γνωρίζω εἰς τί συνίστατο ἡ βοήθεια αὕτη.

Ὁ περιηγηθεὶς τὴν Κρήτην τῷ 1834 Pashley ἀναφέρει δημοτικὸν («*κοινόν*») σχολεῖον, λειτουργοῦν ἐν τῇ Ἱ. Μονῇ Ἀρσανίου, ἔχον ὀλίγους μαθητάς. Ἐν αὐτῷ ἐφηρομόζετο τὸ παλαιὸν διδασκτικὸν σύστημα καὶ ὄχι τὸ πρόγραμμα τῆς ἀμοιβαίας διδασκαλίας. «*The monastery contains an elementary school, which is conducted on the old system (and not on the plan of mutual instruction), and is frequented by only a few children*» (R o b. P a s h l e y, Travels in Crete, vol. I, London 1837, σ. 122).

¹⁹⁾ Α, σ. 50α.

²⁰⁾ Σημειώσεις κώδ. Γ ἐν σελ. 17-19.

²¹⁾ Κατὰ τὴν Ἐκθεσιν (σ. 6) «*διὰ συνεισφορᾶς τῶν κατοίκων συμπράξει καὶ συνεργασία τῶν Σ.Σ. ἀρχιερέων Ρεθύμνης καὶ Λάμπης*». Ἄγνωστος εἰς τί συνίστατο ἡ συμπράξις καὶ συνεργασία τοῦ Ἁγίου Λάμπης. Ὅστε φαίνεται ἐν τῷ κώδ. Γ, σ. 17-19, γενομένη συνεισφορὰ τῶν κατοίκων. Ἐκεῖ γίνεται λόγος περὶ κεφαλαίων τῶν σχολείων καὶ εἰσπράξεως τῶν ἐπ' αὐτοῖς. Μόνον «*ἡ Ἐκκλησία Ρεθύμνης τῶν Εἰσοδίων*» παρέχει βοήθειαν 500 γρόσια (σ. 19). Τὰ σχολεῖα εἶχον ὁμολογίας ἀνερχομένης τὸν Μάρτιον τοῦ 1841 εἰς 13.661 γρόσια. Αἱ ὁμολογίαὶ διεσώθησαν χάρις εἰς τὴν μέριμναν τοῦ Καλλινίκου.

²² Ἐκ τῶν κωδίκων δὲν φαίνεται ἂν τὰ σχολεῖα διέκοπτον τὴν ἐργασίαν των κατὰ τὸ θέρος²². Ἡ ἑορτή των ἦγετο, τοῦλάχιστον ἀπὸ τοῦ 1845 — προηγουμένως δὲν γίνεται μεία αὐτῆς — τῇ 30ῃ Ἰανουαρίου²³. Ἡ ἐπιτροπὴ τῶν σχολείων παρεσκεύαζεν ἄρτους²⁴ καὶ ἠγόραζε μυρσίνας²⁵ διὰ τὸν πανηγυρισμὸν.

Κατὰ τὸ 1834 γίνεται λόγος ἁπλῶς διὰ σχολεῖον²⁶. Ἀπὸ τοῦ ἐπομένου ὅμως ἔτους τοῦτο διαστέλλεται εἰς ἑλληνικὸν καὶ ἀλληλοδιδασκτικὸν²⁷. Καὶ ἡ διάκρισις ἐξακολουθεῖ μέχρι τέλους τῆς ἐξεταζομένης περιόδου. Ἀμφότερα ἦσαν σχολεῖα ἀρρένων. Τῷ 1836-37 μεταξὺ τῶν μαθητῶν ἐμφανίζονται καὶ μαθήτρια²⁸. Τὸ ἐπιὸν ἔτος ἐκ τῶν 68 μαθητῶν τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ 5 ἦσαν κοράσια²⁹. Κατὰ τὴν διετίαν 1838-40 εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἐφοῖτα μία μαθήτρια, ἡ Κατίγκω Νικολ. Χατζηκωνσταντίνου³⁰. Τὰ πρῶτα ἔτη μετὰ τὸ 1841 ὑφίστατο ἐν Ρεθύμνῃ μόνον Ἀλληλοδιδασκτικὸν σχολεῖον, ἔχον πλὴν τῶν ἀρρένων καὶ 14 μαθητριάς³¹. Ἡ αὔξησις τοῦ ἀριθμοῦ των καθίστα ἤδη ἀναγκαίαν τὴν ἴδρυσιν ἰδίας ἀλληλοδιδασκτικῆς σχολῆς θηλέων. Ἐκ τῶν

²² Ἐκ παρατεθέντος ἀνωτέρω ἀποσπάσματος ἐπιστολῆς τοῦ Μεγαλοβουρσανοῦ φαίνεται ὅτι πρὸ τοῦ 1821 τὰ σχολεῖα, κατὰ θέρος τοῦλάχιστον, ἐχαλάρουν τὴν ἐργασίαν των. Δι' ἐπιγενομένους χρόνους γράφει ὁ Πρεβελάκις (ἀρ. φ. 1626) ὅτι ἐκρίναν «ἀναγκαίαν τὴν διακοπὴν τῶν μαθημάτων δι' ὑπερβολικὸν καύσωνα ἐπὶ μῆνα ὅλον ἀπὸ τῆς 20 Αὐγούστου μέχρι τῆς 20 Σεπτεμβρίου 1563, ἐνῶ συνήθως αὐταὶ ἦσαν, φαίνεται ὀλίγων ἡμερῶν».

²³ Ε, σ. 2 καὶ 6.

²⁴ Ε, σσ. 11, 26, Ζ, σ. 5, Η, σσ. 14, 28. Διὰ τὴν παρασκευὴν των ἠγόραζον «στάρι θρούσικο» καὶ «ἄμιοιο μισίρι», ἐδαπάνων διὰ «καθαριστικὸ καὶ ἀλεστικὸ» αὐτοῦ, ἐπρομηθεύοντο μέλι, κανέλλα, μαστίχα, πιπέρι (Ε, σ. 2, 12), ρακή, ζάχαρι (Ζ, σ. 5).

²⁵ «μυρσίνας 2 γομάργια» Ε, σ. 12 καὶ 33, Η, σ. 14, 28.

²⁶ «1831: 6: αὐγούστου διὰ συναξιν δίσκου τοῦ σχολείου» Α, σ. 2β. Ὅρα καὶ ὑποσ. 18.

²⁷ Ἐν ταῖς δαπάναις οἱ μισθοὶ τοῦ διδασκτικοῦ προσωπικοῦ καταγράφονται τῶρα κεχωρισμένως διὰ:

«τὴν τριμηνίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ μέχρι 1ης: Δε(κεμ)βρίου: 900
τὴν τριμηνίαν τοῦ Ἀλληλοδιδασκτικοῦ I > : 360».

²⁸ Ἰσολογισμὸς 1835-36 κώδιξ Α, σ. 5α.

²⁹ Ἰοιαῦται φαίνονται αἱ ἀναγραφόμεναι ἐν τῇ συνάξει τῆς βας τριμηνίας τοῦ 1836-37 «ὄσα τῆς Κατίγκω Νικολάου... ὄσα τῆς Στυλιανῆς τοῦ Δροσάκη, ὄσα ἡ Ἀννίκα τοῦ Σανταντώνιο», Α, σ. 10α.

³⁰ Κατίγκω Ν. Χατζηκωνσταντίνου, Χαροίκλεια Ν. Χατζηκωνσταντίνου, Στυλιανίτσα Δροσάκη, Μαρία Κωνσταντινοπούλα (;) καὶ Σοφία Ἐκκλησιάρχου: Β, φύλ. 1.

³¹ Β, φύλ. 6 καὶ φύλ. 9.

³² Β, φύλ. 13-17.

κωδίκων φαίνεται ὅτι τοῦτο ἐπραγματοποιήθη τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1845³². Τὸ ἑλληνικὸν σχολεῖον ἐπανήρχισε λειτουργοῦν τὸν Ἰούνιον τοῦ 1844³³. Προηγουμένως μάλιστα εἶχεν ἐκμισθωθῆ τὸ οἴκημα αὐτοῦ³⁴.

II. ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΝ

Ὁ διδάσκαλος καθ' ὄλον τὸ ἔτος 1834-35 ἦτο εἷς³⁵. Τὸν ἀκολουθήσαντα χρόνον, ἀφοῦ τὸ σχολεῖον διηρέθη εἰς Ἑλληνικὸν καὶ Ἀλληλοδιδασκτικόν, δὲν ἀποκλείεται καὶ οἱ διδάσκοντες νὰ ἦσαν δύο. Ἀπὸ τοῦ τρίτου ἔτους ἔχομεν μαρτυρίαν ρητὴν ὅτι τὸ πρᾶγμα εἶχεν οὕτως. Εἰς τὸ κατώτερον σχολεῖον ἐδίδασκεν ὁ Ἄ. Μ α κ κ ᾱ ς³¹ καὶ ἀπὸ

³²) «7βρίου 9 (1845) σύναξις μηνιαῖο κοριτζῶ» Ε, σ. 7, αὐγούστου 8 (1845) εἷς ναῦλος τῆς δασκάλας... 7βρίου 5 μηνιαῖο δασκάλας» κλπ. Ε, σ. 8. Εἰς χειρᾶς μου ὅμως περιῆλθεν ἔγγραφο, γεγραμμένον ἐπὶ τῆς α' σελίδος διφύλλου ἡμικλάστου χάρτου, ἔχον οὕτως: Ἀριστερὰ ἀναγινώσκειται ἡ χρονολογία: «Ρέθυμνον τὴν 2 Ἰανουαρίου | 1845» καὶ δεξιὰ «Πρὸς τὸν Σεβασμιώτατον καὶ Σ. Ἐ, φορεῖαν τῶν Κοινῶν Καταστημάτων τῆς πόλεως Ῥεθύμνης. Μετὰ τοῦ προ σήκοντος Σεβασμοῦ ὑποβάλλω ἡμῖν, Κ.Κ. Ἐφοροί, ἀναφορὰν, δι' ἧς παρακαλεῖσθε συμφώνως μὲ τὸ συμφωνητικόν, ὅπερ ἔχομεν κάμει ἀπὸ Α' Ἀπριλίου Π. Ε., γὰ μὲ εἰδοποιήσητε ἐὰν σκοπήτε νὰ μὲ διατηρήσητε καὶ κατὰ τὸ ἐλευσόμενον ἔτος ἢ μή. ἡ Διδάσκαλος Ρεθύμνης Παρ. Περάκη».

Ἐκ τοῦ ἐγγράφου τούτου φαίνεται ὅτι καὶ πρὸ τοῦ 1845 ὑπῆρχεν ἐν Ρεθύμνῃ διδασκάλισσα, ἡ Παρ(ασκευούλα) Περάκη, ἔχουσα μάλιστα συνάψει καὶ συμφωνητικὸν μετὰ τῆς Ἐφορίας τῶν Κοινῶν Καταστημάτων ἀπὸ 1 Ἀπριλίου 1844. Διὸ τινὰ δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν, ἢ ὅτι ἡμεῖβετο ἡ διδάσκαλος ἐξ ἄλλου ταμίου, ἀφοῦ ἐν τοῖς κώδικεσιν οὐδεὶς λόγος γίνεται πρὸ τοῦ 1845 περὶ διδασκαλίας: τὸ σχολεῖον τῆς δὲν ἦτο κοινοτικόν, ἀλλ' ἡ ἐφορία εἶχεν ἐγγυηθῆ τὴν καταβολὴν τοῦ μισθοῦ τῆς καὶ ἐπώπτευσεν ἐπὶ τοῦ ἔργου τῆς, ἢ, ὅπερ καὶ πιθανότερον, ὅτι ἡ Περάκη ἔχει γράψει κατὰ λάθος ἐπὶ τῆς αἰτήσεώς τῆς τὸ ἔτος 1845 (ἴσως ἀντὶ 1865). Ἡ Περάκη ἐδίδαξεν ἐν Ρεθύμνῃ βραδύτερον. Ὁ Πρεβελάκις γράφει ἐν φ. 1616 «Ἐν τῷ μεταξὺ εὐρέθη ἐν Ἀθήναις διδασκάλισσα ἡ Παρ(ασκευούλα) Περάκη, ἣτις καὶ ἀνέλαβε τὴν Διεύθυνσιν τοῦ Παρ(ασκευογείου». Τὸ Παρ(ασκευογεῖον Ρεθύμνης, ὡς γνωστόν, φεροδομήθη τῷ 1864 (αὐτόθι, φ. 1611). Ἐὰν ἡ Περάκη εὐρίσκετο ἐν Ρεθύμνῃ καὶ πρὸ τοῦ 1845, κτιόπιν μάλιστα συμφωνίας, δὲν εἶναι παράδοξον ὅτι ἡ ἐφορία δὲν ἐκράτησεν αὐτὴν καὶ τῷ 1845, ὅτε ἰδρῶθῃ ἐπισήμως τὸ σχολεῖον κορασίων, ἀλλὰ μετεκάλεσεν ἄλλην, ἐπιβαρυνθεῖσα καὶ διὰ τῶν ἐξόδων τοῦ ταξιδίου τῆς;

³¹) Γ, σ. 36 «28 Μαΐου 1844) Ἀπὸ Δωρσθένος Σχολάριον Ἑλλη(νικόν) διδασκαλον, δι' ὅσα τοῦ ἐμέτρησα διὰ 1 1/2 μηνὸς μισθόν του ἀπὸ 15 τούτου ἀπὸ 600: 900». Καὶ κατωτέρω: «ναῦλον τοῦ Ἑλληνικοῦ διδασκάλου».

³⁴) «1843. Αὐγούστου 5. Εἰς οἰκίαν τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς, διὰ 6: μηνῶν ἐνοίκιον τῆς ἔλαβα ἀπὸ Ἰω. Δροσάκη... (γρ.) 125», Γ, σ. 29.

³³) «ὅσα ἐμέτρησαν εἰς τὸν διδασκαλον» Α, σ. 5α.

³⁶) Γφ 1837 Σεπτεμβρίου α' εἰς «Τὰ Ἀναγκαιόντα ἔγγραφα τῆς σχολῆς» κα-
ταλέγουσιν:

Σεπτεμβρίου 1837 μέχρι τῆς 25ης Μαΐου 1840 ὁ Νικόλαος Σταυράκης⁸⁷. Εἰς τοὺς κώδικας δὲν ἀναφέρεται διατὶ τὸν Μάϊον ἔπαυσεν οὗτος διδάσκων. Εἰς διαδοχὴν του προσελήφθη ὁ Δημήτριος Σταυριανός⁸⁸, εἰς τὸν ὁποῖον καταβάλλεται μισθὸς καὶ τὸν Μάρτιον τοῦ 1841. Λήγοντος Ἰουλίου τοῦ 1842 κατῆλθεν ἐξ Ἀθηνῶν ὡς δημοδιδάσκαλος ὁ Κων. Χ. Ψαρουδάκης⁸⁹, διδάξας μέχρι τέλους Φεβρουαρίου τοῦ 1844, ὅτε μετέβη εἰς Ἡράκλειον⁹⁰. Ἐκτοτε μέχρι Ἀπριλίου 1843 διδάσκει εἰς τὸ Ἀλληλοδιδασκατικὸν Ὁχλοπαιδικὸν Σχολεῖον⁹¹ καὶ ἀπὸ τὸν Ἰούλιον τοῦ ἰδίου ἔτους ἕως τέλους τοῦ 1851 πάλιν ὁ Κ. Ψαρουδάκης⁹².

Ἐκ τῶν μνημονευθέντων ἀνδρῶν ἰδιάξουσα φυσιογνωμία ὑπῆρξε καὶ διαφέρουσαν ἐπιρροὴν ἤσκησεν ἐπὶ τὴν ἐν Κρήτῃ παιδείαν ὁ

⁸⁷ «1: ἐξόφλησιν τῶν μισθῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ διδασκάλου Δημητρίου Βαρούχα τῷ 1837-ἀγρόσιου: 26.

1: ὁμοιον τοῦ ἀλληλοδιδασκατικῶν » Α: Μακκῆς.

Λ, σ. 18β.

⁸⁸) Ἐν Α', σ. 30β-31α ἢ μερὶς του: «Νικόλ(α)ος Σταυρά(κ)ης Διδάσκ(α)λος Ἀλληλοδιδασκατικῆς Σχολῆς».

Ὁ Σταυράκης ἔγραψε στιχηρὰ ἰδιόμελα τῆς Λιτῆς καὶ μεγαλυτέρου τῶν ἁγίων Τεσσάρων νέων Μαρτύρων (βλ. Ἀκολουθίαι τῶν ἁγίων Τεσσάρων Νέων τοῦ Χριστοῦ Μαρτύρων Ἀγγελῆ, Μανουήλ, Γεωργίου καὶ Νικολάου... Ἐν Ἐρμουπόλει Σύρου 1865, σ. 4 καὶ 12).

⁸⁹) Ὅρα Α, σ. 45β-46α καὶ Δ, σ. 2, 3, 4.

⁹⁰) Ἐν Γ, σ. 19 «1542 Ἰουλίου 30. Διὰ χαμαλιάτικα τῶν Πραγμάτων τοῦ Διδασκάλου» καὶ σ. 20: Ἀγρόσιου 1 Κ. Χ. Ψαρουδάκη Δημοδιδάσκαλον, δι' ὅσα τοῦ ἔμβασα εἰς Ἀθήνας εἰς ἕνα μισθὸν τῶν του...». Ὅρα καὶ Ἐκθεσιν, σ. 6.

⁴⁰) Γ, σ. 34.

⁴¹) Γ, σ. 35. Διὰ τελευταίαν φοράν ἀναφέρεται τὸ ὄνομα του κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1848 (Ε, σ. 35).

Ὁ Βυβιλάκης γράφει (Ἐκθεσιν σ. 7-8) ὅτι διεδέχθη τὸν Ψαρουδάκη «ὁ δραστήριος δημοδιδάσκαλος Ἀθηνῶν κ. Χ. Πετυγάκης εἰς τὸ ἐν Ῥεθύμνῃ σχολεῖον, προσκληθεὶς ἐν ἀπιῶ ἐπισήμως παρὰ τοῦ Σ. ἁγίου Ρεθύμνης καὶ τῶν φίλομόρων ἐφόρων τῆς σχολῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἤρχισε τὰ μαθήματά του ἀπὸ 1 Μαρτίου ε.ε. (1844). Γνωρίζοντες ἐπίσης τὸν ζῆλον καὶ τὴν ἰκανότητα, τὰ ὁποῖα διέκρινον τὸν κ. Πετυγάκη εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον τῶν Ἀθηνῶν, καθὼς καὶ τὴν προθυμίαν τῶν κατοίκων εἰς τὸ νὰ συντρέχωσιν ὅλαις δυνάμει τοὺς ἰκανοὺς καὶ ἀξιότους διδασκάλους εἰς τὸν φρεσιμὸν τῆς πατρίδος των, ἔχομεν δίκαιον νὰ ἐλπίζωμεν ὅτι τὸ δημοτικὸν σχολεῖον τῆς Ρεθύμνης πρὸ πάντων δὲ τὸ διδασκαλεῖον, θέλει τελειοποιηθῆ ὑπὸ τὴν ἄοκρον ἐπιμέλειαν καὶ τὴν διεύθυνσιν τοῦ κ. Πετυγάκη, ὥστε νὰ γίνῃ ἐφάμιλλον μὲ ἐκεῖνο τῶν Ἀθηνῶν» δὲν ἀμφιβάλομεν δὲ ὅτι θέλει καταβάλλει καὶ πᾶσαν προσπάθειαν πρὸς περισσοτέραν τελειοποίησιν τῶν ἤδη ἐξετασθέντων μαθητῶν, μέχρις ὅτου διορισθῶσιν εἰς διδασκαλικὰς θέσεις».

⁴²) Ζ, σ. 1, Η, σ. 34.

Κων. Ψαρουδάκης. Ἐγεννήθη ἐν Ἡρακλείῳ περὶ τὸ 1805 ἐκ πατρὸς Χατζῆ Ἰωάννου Ψαράκη⁴³, μεγαλεμπόρου τῆς πόλεως, καὶ μητρὸς Σμαράγδας, κόρης «τοῦ τὰ πρῶτα ἐν Ἡρακλείῳ φέροντος Μιθιαίου Καλογνώμου ἐπισήμονος ἱατροῦ»⁴⁴. Ἐξεπαιδεύθη ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ του Γεωργίου, ὅστις ὑπερηγία αὐτὸν «καὶ ἐδίδασκεν ὁ ἴδιος ἐν τῇ οἰκίᾳ μὴ θέλων νὰ παραδώσῃ εἰς τοὺς τότε κοινούς διδασκάλους, οἵναι ἐνωρᾶνον τοὺς μαθητὰς των μὲ τὸν βαρὸν καὶ ἀμέθοδον τρόπον των»⁴⁵. Διδάσκαλος τοῦ Γεωργίου ἐχημάτισεν ὁ ἱερομόναχος Γρηγόριος Λόγιος, ἀσφαλῶς ὁ Μεγαλοβρουσανός, ὁ μετονομάσας αὐτοὺς διὰ τοῦ ἐπωνύμου Ψαρουδάκης ἀντὶ Ψαράκης. Τῷ 1824 οἱ δύο ἀδελφοί, ἀφοῦ ἔλαβον μέρος εἰς τοὺς ἀγῶνας κατὰ τῶν Τούρκων, προσέφυγον οἰκογενειακῶς εἰς Μονεμβασίαν καὶ εἶτα εἰς Σπέτσας. Ἐκεῖ, βλέποντες ὅτι «αἱ ὁδοὶ ἦσαν πεπληρωμέναι ἀπὸ ὄργρανὰ καὶ πτωχότατα τέκνα τῶν ἐν πολέμῳ φρονεθέντων», ἱδρυσαν ἐκπαιδευτήριον, ὅπερ εἶχε 250 μαθητὰς, ὅτε τῇ 8η Μαρτίου 1823 ἐπεσκέφθη ὁ Καποδίστριας τὰς Σπέτσας. Ὁ Κυβερνήτης ἐπληροφόρηθη τότε ὅτι οἱ ἡμίσεις τῶν μαθητῶν πληρῶνουςιν, οἱ δὲ λοιποὶ διδίσκονται ἀμισθί, διδομένων μάλιστα παρὰ τῶν διδασκάλων εἰς αὐτοὺς καὶ πίντων τῶν πρὸς σπουδὴν ἀναγκαίων⁴⁶.

Τὸν Ἰούλιον τοῦ 1826 μετέβησαν οἱ δύο ἀδελφοὶ εἰς Σύρον καὶ ἐδιδάχθησαν τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴν μέθοδον παρὰ τοῦ διατριβήντος ἐκεῖ εἰσηγητοῦ τῆς Γεωργίου Κλεοβούλου⁴⁷, διὰ νὰ ἀποφέρωσι «μεῖζονα καρπὸν» εἰς τὸ σχολεῖον αὐτῶν. Ἐξητάσθησαν ἐπὶ παρουσίᾳ πολλῶν διδασκάλων καὶ τοῦ γενικοῦ ἐφόρου τῆς Παιδείας Γρηγορίου Κωνσταντῆ καὶ «λαβόντες παρὰ τοῦ Κλεοβούλου τὰ ἀποδεικτικὰ αἰς τελειοποιήσεως αὐτῶν, ὑπέστρεψαν εἰς Σπέτσας καὶ μετεροῦθμιαν τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸν τμήμα τοῦ σχολείου των, ὅπερ διηύθυνεν ὁ Κωνσταντῆνος, κατὰ τοὺς κανόνας καὶ τοὺς τρόπους, οὓς ἐδιδάχθησαν»⁴⁸.

⁴³) Ὅρα περὶ αὐτοῦ «Κρητ. Χρον.», Γ' (1919), σ. 357-359.

⁴⁴) Συνοπτικὴ βιογραφία Γεωργίου Χατζῆ Ἰωάννου Ψαρουδάκη, ἐρανισθεῖσα ἐκ τῶν ὑπομνημάτων αὐτοῦ. Ἀθῆναι, τύποις Χ. Ν. Φιλαδελφείως 1871, σ. 2.

⁴⁵) Αὐτόθι, σ. 5.

⁴⁶) Αὐτόθι, σ. 20.

⁴⁷) Περὶ αὐτοῦ βλ. «Θρακικά» (ἔκτακτον τεῦχος ἐπὶ τῇ Ἐκατονταετηρίδι τῆς Ἐθνικῆς Ἀνεξαρτησίας), Παράρτημα τοῦ Γ' τόμου (1931), σ. 125. Τῷ 1824 διορίσθη διδάσκαλος ἐν Τήνῳ καὶ εἶτα ἐν Σύρῳ, ὅπου καὶ ἀνέπτυξε τὸ παιδαγωγικὸν σύστημα αὐτοῦ, μέχρι τοῦ θανάτου του, 28 Ἰουνίου 1828. Τὸ αὐτὸ σύστημα ἠκολούθησεν εἶτα καὶ ὁ Ἰωάννης Κοκκώνης. Ὁ Κλεόβουλος μετέφρασεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν τὰ ἔργα τοῦ Γάλλου Σαρζέν.

⁴⁸) Συνοπτικὴ βιογραφία, σ. 20.

Τῷ 1831 ὁ Κων/τίνος κατῆλθεν εἰς Κρήτην, διὰ τὰ περισυλλέξει τὰ λείψανα τῆς περιουσίας των. Ὅτι θὰ ἐπανῆλθεν εἰς τὴν ἐλευθέραν Ἑλλάδα φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ κώδικος (Γ, σ. 20). Τῷ 1842 προσκληθεὶς κατέρχεται εἰς Ρέθυμνον ἐξ Ἀθηνῶν. «Φιλόπονον κηδεμόνα καὶ ἱκανὸν διδάσκαλον τῆς παρ' αὐτοῦ διδασκομένης τρυφεροῦς ἡλικίας» ἀποκαλεῖ τὸν ἄνδρα ὁ Βυβιλάκης (Ἐκθεσις, σ. 6). Ὁ ἴδιος προσθέτει ὅτι «ἡ σημαντικώτερα ὠφέλεια, τὴν ὁποῖαν ἔκαμεν, εἶναι τὸ διὰ τὴν ἐπίμονον προτροπὴν καὶ παρόκλησίν μας, ἔλαβε πρόνοιαν μετὰ τῶν ἐφόρων τῆς σχολῆς τὰ διδάξει ἰδιαίτερος τὸν ὁδηγόν⁴⁹ ὡς καὶ ἐν γένει τὴν τέχνην τοῦ διδάσκειν εἰς εἴκοσι τέσσαρας ἐκ τῶν καλλιτέρων μαθητῶν του⁵⁰, ἐξ ὧν οἱ δέκα πέντε, καθὰ μᾶς ἔγραψεν, ἔλαβον παρ' αὐτοῦ διπλώματα ὡς ἱκανοὶ ἀγαδειχθέντες ἐπὶ δημοσίων ἐξετάσεων, τὰ καθέξωσι θέσειν δημοδιδασκάλου εἰς ὅποιον χωρίον ἢ ἐπαρχίαν ἤθελον ζητηθῶσι. Τὸ μέσον τοῦτο ἐθεωρήσαμεν ὡς τὸ συντελεστικώτερον διὰ τὴν διάδοσιν τῶν γραμμάτων εἰς τὴν Κρήτην, διότι ἕκαστος μαθητῆς δύναται διὰ τῶν σιελλομένων ὡς εἴρηται πινάκων τῆς ἀναγνώσεως καὶ ἄλλων διδακτικῶν βιβλίων, τὰ ἀνοίξῃ σχολεῖον εἰς τὸ χωρίον του εὐχαριστούμενος μὲ ὅσον μικρὰν καὶ ἂν λαμβάνῃ πληρωμὴν. Διὰ τὸν ζῆλον δὲ καὶ τὴν προθυμίαν του ταύτην ὑπὲρ τοῦ διδασκαλείου πρὸ πάντων ὁ κ. Ψαρουδάκης ἐπέσυρον ἐπίσης τὴν ἐδγνωμοσύνην καὶ ὄλων τῶν ἐν Ἑλλάδι συμπατριωτῶν του» (αὐτόθι, σ. 6-7). Καὶ ἐν Ἡρακλείῳ, ἔνθα ὁ Ψαρουδάκης μετέβη, δὲν ἀμφιβάλλει ὁ Βυβιλάκης ὅτι τὸν αὐτὸν θὰ ἐπιδείξῃ ζῆλον καὶ προθυμίαν.

Ὁ Γενεράλις θεωρεῖ τὸν ἄνδρα εἰσηγητὴν τῆς μεθόδου τοῦ Λαγκάστερ εἰς τὸ Ρέθυμνον. Ἴσως ὑπῆρξεν ὁ ἀριώτερον ἐφαρμόσας αὐτήν, διότι, ὡς ἤδη ὑπεδηλώθη, ἡ ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος εἶχεν εἰσαχθῆ ἀπὸ πολλοῦ εἰς τὴν πόλιν. Ὁ Γενεράλις εἶχε τὸν Ψαρουδάκη δι-

⁴⁹, Ἀσφαλῶς πρόκειται περὶ τοῦ ὁδηγοῦ τοῦ Σαραζίνου. Τὸ βιβλίον μεταγλωτισθὲν ὑπὸ τοῦ Ἰ. Κοκκῶνη ἐνεκρίθη τῷ 1833 δι' ἐγκυκλίου τοῦ Ὑπουργείου.

⁵⁰ Μεταξὺ τούτων, ἀλλὰ δὲν φαντάζομαι καὶ τῶν καλυτέρων, κατελέγετο ὁ διδάσκαλος τοῦ Γενεράλι. «Καὶ ὁ ἐμὸς πρῶτος διδάσκαλος», γράφει, «ἦτο ἐκ τῶν μαθητῶν τοῦ Ψαρουδάκι, ἄριστος μὲν πάσης γραμματικῆς μορφώσεως, μουσικῆς ὁμῶς καὶ ἐκ σιτήθους μαθὼν τὸ περὶ ποινῶν κεφάλαιον τοῦ ὁδηγοῦ, τὸ ὁ ἴδιος ἐρήχμωσεν ἐπὶ τῆς ὁμάδεώς μου τὴν πρῶτην ἡμέραν τῆς φοιτήσεώς μου εἰς τὸ σχολεῖον. Διὰ τοῦτο δὲ ἡ μακαρίτισσα μητέρα μου ἔκρινε καλὸν ἢ πρῶτην τὰ εἶναι καὶ ἡ τελευταία ἡμέρα τῆς τότε μαθητείας μου. Βραδύτερον ἔγινε πάλιν μαθητῆς του καὶ ἐδγνωμονῶ» (αὐτόθι).

Ἀπὸ τοῦ 1842 ἰδρύθησαν ἐν τῷ διαμερίσματι Ρεθύμνης 26 ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα (Ἐκθεσις, σ. 28). Ἴσως ἦσαν ἐν μέρει καρποὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Ψαρουδάκη.

δάσκαλον ἐν τῇ μουσικῇ⁵¹ τῷ 1874. «*Ἐνθυμούμεθα*», γράφει, «καλῶς τὸν σεβάσιμον ἄνδρα μὲ τὴν Κρητικὴν, ἀλλ' ἐπὶ τὸ σμυρναϊκώτερον, ἐνδυμασίαν, καὶ ἔχοντα τὴν κεφαλὴν κλίνουσαν ἔκ τινος ἴσως παθήσεως πρὸς τὸν ἕτερον τῶν ὤμων, ψάλτην δὲ μόνον τότε εἰς τὸν Καθεδρικὸν Ναόν» (ὑπ' ἀρ. φύλ. 291).

Ὁ Ψαρουδάκης ἐξέδωκε διδασκτικὸν βιβλίον, φέρον τὸν τίτλον «*Σύμμικτα, ἤτοι ἀπάνθισμα χρονολογίας [=Ἱστορίας] καὶ μαθηματικῆς Γεωγραφίας κατ' ἐρωταπόκρισιν, ἔκδοσις Τρίτη, ἐν Ἐρμουπόλει Σύρον, 1862*». Ὁ πρόλογός του ἀρχεταί οὕτως: «*Ὅτι ἡ χρονολογία ἐστὶν οὐ μόνον ἐδάρεστον μάθημα, ἀλλὰ καὶ χρήσιμον καὶ ἀναγκαῖον εἰς τὸν σπουδαίως ἀγωγῆς καὶ ἀγαθῆς παιδείας ἀντιποιοῦμενον, οὐδεὶς βεβαίως τῶν ἐφ' ἠροῦντων ἀγνοεῖ. Διὸ καὶ ἀνάγκη πᾶσα ὅπως οἱ παῖδες ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων εἰς τὴν ταύτης σπουδὴν καταγίνωνται*». Ὡς ἓνα τῶν πολλῶν σεβαστῶν πολιτῶν χαρακτηρίζει τὸν Ψαρουδάκην ὁ ἐνθυμούμενος αὐτὸν πατὴρ μου· καὶ τὴν πρὸς μητρὸς μίμμην μου ἤκουον πολλάκις ὁμιλοῦσαν δι' αὐτὸν μετὰ πολλοῦ σεβασμοῦ. Καὶ ἔκ τούτων ὑποδηλοῦται ὅτι ὁ Ψαρουδάκης θὰ ἐνεφερωεῖτο ὑπὸ τῶν αὐτῶν ἰδεῶν, ὑφ' ὧν καὶ ὁ ἀδελφός του Γεώργιος. Ταύτας καὶ ὁ τελευταῖος ἐξέφρασεν ἐν συνδιαλέξει πρὸς τὸν βασιλέα Ὁθωνα: «*ρομίζω προῖτόν μιν χρέος τὴν ἠθικὴν μόρφωσιν τῶν μαθητῶν μου καὶ δευτέρου τὴν διανοητικὴν αὐτῶν ἀνάπτυξιν*»⁵².

Τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολείου διδάσκαλοι διετέλεσαν:

1) Ὁ Λ η μ ή τ ρ ι ο ς Β α ρ ο ύ χ α ς⁵³ τῷ 1837.

2) Ὁ Κ ο σ μ ᾶ ς Μ α κ κ ᾶ ς⁵⁴ ἀπὸ Σεπτεμβρίου 1837 μέχρι Μαρτίου 1841.

3) Ὁ Λ ω ρ ό θ ε ο ς Σ χ ο λ ά ρ ι ο ς⁵⁵ ἀπὸ Ἰουνίου 1844 μέχρι Μαΐου 1847.

⁵¹) Ὡς «*μελίρριτον ἱεροψάλτην*» τοῦ Καθεδρικοῦ Ναοῦ Ρεθύμνης χαρακτηρίζει τὸν Ψαρουδάκην ὁ Τιμόθεος Βενέρης (Τὸ Ἀρχαδί δια τῶν αἰῶνων 1938, σ. 337).

⁵²) Συνοπτικὴ βιογραφία, σ. 36.

⁵³) Ὁρα ἀνωτέρω ὑποσ. 36. Ἴσως ἐδίδασκεν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 1836. Τὰς ἐνεργείας τῆς Ἐκκλησίας διὰ τὴν πρόσληψιν ἑλληνικοῦ διδασκάλου εἰς τὸ Ρεθύμιον μαρτυρεῖ ἐπιστολὴ τοῦ Κρήτης Μελετίου πρὸς τὸν Γεώργ. Χ. Ἱ. Ψαρουδάκην ὑπὸ χρονολογ. 29 Δεκεμβρίου 1833. Ἡ ἐπιστολὴ ἀρχίζει: «*Κατὰ τὴν 23 τοῦ Νοεμβρίου ἐγράψαμεν πρὸς τὴν λογιστήν σου, ὅτι ἡ Ρ. Ἱ. ἔχει ἀνάγκη ἑλληνικοῦ διδασκάλου, καὶ τὴν ἐπροσκαλέσαμεν δι' αὐτὸν τὸ μέτρον· ἀλλ' ἐπειδὴ εἶναι ἐδῶ περισσοτέρα ἀνάγκη... σὲ εἰδοποιούμεν... αὐτὴν τὴν ἀνάγκην τῆς πατρίδος...*» (Συνοπτικὴ βιογραφία, σ. 25).

⁵⁴) Λ, σ. 29β καὶ 30α καὶ Δ, σ. 4.

⁵⁵) Ε, σ. 28. Βιογραφίαν τοῦ ἀνδρὸς ὄρα ἐν προλόγῳ τοῦ ἔργου σου.

Ὁ Σχολάριος ἦτο ἐξίχουσα μορφή⁵⁶. Ἐκ Βενδίτισης τῆς ἐπαρχ. Καλαμπάκας καταγόμενος καὶ σπουδίας ἐν τῇ Θεολ. Σχολῇ τῆς Χάλκης προσεκλήθη εἰς Ρεθύμνον ὡς ἑλληνοδιδάσκαλος τῇ συστάσει τοῦ Μισαῖλ Ἀποστολίδου καὶ τοῦ ἐν Σύρῳ Ν. Δαμβέργη⁵⁷. Ὁ Σχολάριος ἀνεχώρησεν ἐκ Ρεθύμνης «μετ' ἀμοιβαίας λύτης διὰ κατεπειγούσας οἰκογενειακὰς ὑποθέσεις»⁵⁸ ἀναλαβὼν βραδύτερον τὴν διευθύνσιν τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς. Εἰς τὸ χορηγηθὲν ἐπὶ τῇ ἐκ Ρεθύμνης ἀναχωρήσει του ἀρχιερατικὸν καὶ βεβαιωτικὸν γράμμα ὑπὸ χρονολογ. 29 Μαΐου 1847⁵⁹ ἐξαίρονται αἱ ἀρεταὶ τοῦ ἀνδρός. Καὶ ὁ Ἐκθροφθεὸς γράφει περὶ τῆς ἐν Ρεθύμνῳ διδασκαλίας τοῦ Δωροθέου ὅτι «πολλοὺς καὶ καλοὺς μαθητὰς παρήγαγεν εἰτα διδασκάλους γενομένους»⁶⁰. Ὅντως δὲ μαθηταὶ του ὑπῆρξαν οἱ διδάσκαλοι Ρεθύμνης Στ. Κ. Ο. Ρ. Ο. Ν. Α. Κ. Η. Σ. Ν. Κ. Ο. Ὑ. Ν. Ο. Π. Α. Σ.⁶¹ καὶ οἱ διαδεχθέντες αὐτὸν ἐν τῇ διδασκαλίᾳ:

4) Ν. Κ. Ο. Λ. Μ. Ο. Ὑ. Α. Τ. Ζ. Ο. Σ. ἀπὸ Ἰουλίου 1847 μέχρι Μαΐου 1848⁶² καὶ τὸ δεύτερον διδάξας ἀπὸ Ὀκτωβρίου 1850 μέχρι Ὀκτωβρίου 1851⁶³ καὶ

5) Ν. Χ. Ι. Ο. Ν. Α. Κ. Η. Σ.⁶⁴ ἀπὸ Ὀκτωβρίου 1848 μέχρι καὶ Ὀκτωβρίου 1850.

Δ. Ὁ ρ. ο. θ. ε. ο. υ. Σ. χ. ο. λ. α. ρ. ἰ. ο. υ., Ἔργα καὶ ἡμέραι, Ἀθήναι 1877, σ. 109-120.

⁵⁶) Ὡς ἓνα τῶν σοφωτέρων ἀρχιερέων χαρακτηρίζει αὐτὸν ὁ καθηγ. Ἀ. Διμηταντόπουλος ἐν Ε.Α.Ε., ἀρθρ. Δωροθέος Σχολάριος.

⁵⁷) Δ. Ὁ ρ. Σ. χ. ο. λ., Ἔργα καὶ ἡμέραι, σ. 114 (προλόγου).

⁵⁸) Αὐτόθι.

⁵⁹) Αὐτόθι, σ. 11-12 τοῦ κυρίως βιβλίου.

⁶⁰) Ἐ. Ὑ. α. γ. «Ἠιδ.»., τόμ. 2ος, σ. 169.

⁶¹) Ὁρα ΣΓ, σ. 18, Π. ρ. ε. β. ε. λ. α. κ. ι. ν., ὑπ' ἀρ. φ. 1616 καὶ Ἐκθροφθεσιν, σ. 23. Κατὰ τὴν Ἐκθροφθεσιν, ὁ Κορωνναῖος ἦτο ἑλληνοδιδάσκαλος.

⁶²) Ε, σ. 29 καὶ 36.

⁶³) Ἐ. ἰ. μερὶς του ἐν Η', σ. 36-37. Ἀρχεται τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1850 καὶ λήγει τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1851. «1851 Ἑλληνο(ικὸς) διδάσκαλος Νικόλαος Μονατράκης». Ἐκθροφθεσιν ὁποκαλεῖ αὐτὸν «ἐπιμελῆ καὶ ἀξίον ἑλληνικὸν διδάσκαλον» παρεχούσα τὴν ἰδίησιν ὅτι μετέβη «ὡς τοιοῦτος εἰς τὸ ἐν Χανίοις σχολεῖον» (σ. 23). Ἐκ Χανίων θεωρεῖ αὐτὸν καταγόμενον ὁ Γενεράλις (ὑπ' ἀρ. φ. 292).

⁶⁴) Ζ, σ. 2. Ἐν κώδ. Η, σ. 18-19 ἔχομεν τὴν μερίδα του, «Ἑλληνικὸς διδάσκ(α)λος Νικόλαος Χιονάκης», ἀπὸ Φεβρουαρίου μέχρι Ὀκτωβρίου προφανῶς τοῦ 1850. Ὁ Γενεράλις (ὑπ' ἀρ. φ. 292) χαρακτηρίζει αὐτὸν ὡς ἰδιότροπον καὶ σοφώτατον Ἑλληνιστὴν, «ὅστις ἔζη καὶ ἐπ' ἐμοῦ, ἀλλὰ ἠφλόξ».

Ἐν τῇ Ἐκθροφθεσιν, (σ. 23) ἀναγινώσκωμεν «Υπάρχει δὲ ἐν τῇ αὐτῇ πόλει (Ρεθύμνῃ) καὶ Ἑλληνικὸν σχολεῖον, διευθυνόμενον ὑπὸ τῶν ἀξίων καὶ ἐπιμελῶν διδασκάλων κ.κ. Δημ. Μ. Χιονάκη καὶ Στ. Κορωννάκη». Ὁ τελευταῖος ἐδίδασκεν εἰς χρόνους μεταγενεστέρους. Τὸ ὄνομα τοῦ Χιονάκη δὲν παραδίδει ὀρθῶς ὁ

Ἡ διδασκαλία τοῦ σχολείου κορασίων ἦλθεν εἰς Ρέθυμνον τὸν Αὐγούστου τοῦ 1845⁶⁵. Τὰ σχολεῖα κατέβαλον καὶ τὰ ἔξοδα ταξιδίου της, ὅπως ἔπραξαν καὶ διὰ τοὺς ἔξωθεν ἐλθόντας διδασκάλους⁶⁶. Ὡνομάζετο Κ α τ ῖ γ κ ω Σ α ο υ ν ά τ ζ ο υ⁶⁷. Ἐὰν εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν ἐν συνεχείᾳ καλουμένην ἀπλῶς Κατίγκων διδασκάλαν⁶⁸ καὶ εἶτα Κατίγκων Μ. Λαζαροπούλαν⁶⁹, ἐδίδασκε μέχρι καὶ τοῦ 1851. Σὺν τῇ καταχωρίσει καταβολῶν τοῦ μισθοῦ της σημειοῦται ἡ πληρωμὴ παγίου χρηματικοῦ ποσοῦ καὶ εἰς τὴν Μ. Βασιλογλουδοπούλαν⁷⁰. Ἴσως ἡ τελευταία ἔξετέλει καὶ χρέη ἐπιστατορίας.

Τὴν ἀνοιξιν τοῦ 1844 εἶχε προσληφθῆ πιθανῶς ὡς διδασκαλος τῆς μουσικῆς ἐπὶ 1 1/2 μῆνα ὁ «ψάλτης» Κωνσταντῖνος Μπουγιουκλῆς⁷¹.

Τῷ 1851 τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸν σχολεῖον εἶχε καὶ «εὐταξίαν», κατ' ἀρχὰς μὲν τὸν Ἐμμανουήλ, εἶτα δὲ τὸν Ἰωάννην Καλογρίδην⁷².

Οἱ μισθοὶ τοῦ διδασκτικοῦ προσωπικοῦ ἦσαν διάφοροι κατὰ σχολεῖα. Ἀλλὰ καὶ τῶν διδασκάλων τοῦ αὐτοῦ σχολείου αἱ ἀποδοχαὶ δὲν ἦσαν πάντοτε αἱ αὐταί, ἔξαρτώμεναι πιθανώτατα ἐκ τῶν προσόντων

Βυβιλιάκης. Ὁ πατήρ μου ἐνθυμεῖται τὸν Ν. Χιονάκη, βραχύσωμιον γέροντα, διδάσκοντα μόνον ἐν τῷ οἴκῳ του καὶ ἔχοντα πολλοὺς μαθητάς.

⁶⁵ Ε, σ. 8.

⁶⁶ Γ, σ. 36. Πιθανὸν εἶναι ὅτι τὰ σχολεῖα ἐξησφάλιζον καὶ κατοικίαν εἰς τοὺς διδασκάλους. Ἐν Ε', σ. 1 λέγεται «μεραμέτι εἰς τὸν ὄντᾶ τοῦ Πεινχάκη». (ὄρα καὶ σ. 8, 12, 26) καὶ ἐν Γ', σ. 31: «1841 Φεβρουαρίου 29 Ἀρβέτομα τοῦ ὄντᾶ τοῦ Ἀλλήλ. διδασκάλου γρ. 10».

⁶⁷ Ε, σ. 66.

⁶⁸ Ε, σ. 24, ὄρα καὶ Ζ, σ. 1 κλπ.

⁶⁹ Ἐν Η ἔχομεν τὰς μερίδας της διὰ τὸ 1850, σ. 20-21 καὶ διὰ τὸ 1851, σ. 34-35: «*Δημοδιδασκάλα Κανίγκω Μ. Λαζαροπούλα*». Ἐν τῇ Ἐκθέσει (σ. 28), λέγεται ὅτι τὸ σχολεῖον κορασίων διευθύνεται «*ὑπὸ τῆς χρησιμοθήθους καὶ ἐπιμελοῦς διδασκαλίσης κυρίας Αἰκατερίνης Λαζαράκη*». Ἐν Ζ, σ. 6 ἡ διδασκαλία ὀνομάζεται Ἐλέγκω, ἀσφαλῶς ἐκ παραδρομῆς: «*Μαρτίου 1 Εἰς διδασκάλαν Ἐλέγκω μισθόν της διὰ τὸν Μάρτιον*». Τὸν ἐπόμενον μῆνα ἀποκαλεῖται πάλιν Κατίγκω (αὐτόθι σ. 7).

⁷⁰ Ἐν Ε, σ. 28: «(1847) *Μαῖου 27 ἐνοίκιον τοῦ δσπιτίου βασιλοπούλου (γρ.) 50*». Ἐν σ. 39 (αὐτόθι) μετὰ τὴν καταχώρισιν τοῦ μισθοῦ της διδασκαλίσης γράφεται «*ἐνοίκιον δσπιτίου... 50*». Ἐν σ. 36 (αὐτόθι) σημειοῦται ἀπλῶς «*τῶν βασιλογλουδοπούλων 50*». Ἐν Ε', σ. 70 «1847 Ἰουνίου 28 *ὅ,τι ἔξοδον γίνεται εἰς τῶν βασιλοπούλων τὸ σπῆν διὰ σχολεῖον*». Ἐν Ζ', σ. 6: «1849 *Βασιλογλουδοπούλης διὰ τὸν Φεβρουάριον 30*». Ἐν Η, σ. 20-21 ὑπάρχει ἰδίᾳ μερίς «*Μ. Βασιλογλουδοπούλας 1850 ...μετρητὰ μηνῶν μισθοῦ της*». Ἴσως λοιπὸν ἡ διδασκαλία ἔμενεν ἢ τὸ σχολεῖον ἐλειτούργει ἐν τῇ οἰκίᾳ Βασιλο(γλουδο)πούλων καὶ εἶτα μία ἐξ αὐτῶν εἰργάζετο ὡς ἔμμισθος ἐπιστάτρια ἢ βοηθὸς διδασκαλίσης.

⁷¹ Γ, σ. 35.

⁷² Η, σ. 38-39.

τοῦ μισθοδοτούμενου. Τῷ 1834 ὁ διδάσκαλος λαμβάνει κατὰ τριμη-
νίαν 900 γρόσια⁷³. Μετὰ τὴν διάκρισιν τῶν σχολείων οἱ μισθοὶ τῶν
διδασκάλων τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ κυμαίνονται ἀπὸ 120⁷⁴ μέχρι 500⁷⁵
γροσίων κατὰ μῆνα. Ὁ Κ. Χ. Ἰ. Ψαρουδίκης ἐλάμβανε μηνιαίως
κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῆς διδασκαλίας του 500 καὶ κατὰ τὴν
δευτέραν 400 γρόσια⁷⁶. Μείζων εἶναι ἡ διαφορὰ, τὴν ὁποίαν ἐμφα-
νίζουσιν αἱ ἀποδοχαὶ τῶν διδασκόντων ἐν τῷ ἑλληνικῷ σχολείῳ. Τῷ
1835 ὁ διδάσκαλος εἰσπράττει κατὰ τριμηνίαν 900 γρόσια⁷⁷, ὁ Ν.
Μουάτζος κατὰ μῆνα, μόνον 80 ἐν ἀρχῇ⁷⁸ καὶ εἶτα 200⁷⁹, ἐνῶ ὁ Σχο-
λίχιος μισθοδοτεῖται πολὺ γενναιότερον. Λαμβάνει 600-667 γρόσια⁸⁰.
Ὁ μισθὸς τοῦ Ν. Χιονάκη κυμαίνεται περὶ τὰ 330⁸¹ γρόσια. Ἡ δι-
δασκάλισσα λαμβάνει κατ' ἀρχάς 250⁸² καὶ βραδύτερον 280⁸³, ἡ Βα-
σιλογλουδοπούλα⁸⁴ 30, ὁ ψάλτης⁸⁵ ὁσαύτως 30 καὶ ὁ ἐπιστάτης⁸⁶ 25
γρόσια.

III. ΜΑΘΗΤΑΙ

Οἱ μαθηταὶ τῶν σχολείων δὲν ἦσαν μόνον Ρεθύμνιοι, ἀλλὰ προή-
χοντο καὶ ἐκ τῆς ὑπαίθρου τῆς ἐγγύς καὶ τῆς μακρᾶν, ἐκ τῶν χωρίων
π.χ. Περβόλια, Πηγῆ, Ἀρμένιοι, Ἀγία Πελαγία, Καλὴ Συκιά, Πρι-
νές, Βυζύρι, Βρούσες Ἀμαρίου⁸⁷.

Ποῖος ἦτο ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν ἀπὸ τοῦ 1834-37 ἀδυνατοῦ-

⁷³) «ὄσα δ' ὁμοίως διὰ τὴν τριμηνίαν τῆς: Ἰης Δε(κεμ)βρίου: 1834:—
900», Α', σ. 5σ.

⁷⁴) Α, σ. 30β.

⁷⁵) Γ, σ. 22 κλπ.

⁷⁶) Ζ, σ. 1 κλπ.,

⁷⁷) Α, σ. 4β-5α).

⁷⁸) Ὅρα ὑποσ. 62.

⁷⁹) Η, σ. 36.

⁸⁰) Βλ. σημ. 33.

⁸¹) Βλ. ἄνωτ., σημ. 64.

⁸²) Ε, σ. 8

⁸³) Ε, σ. 24 κλπ.

⁸⁴) Βλ. ἄνωτέρω σημ. 70 καὶ ἐν Η, σ. 20 καὶ 36.

⁸⁵) Βλ. ἄνωτ. σημ. 71.

⁸⁶) Η, σ. 39.

⁸⁷) Ἐν Α' μεταξὺ τῶν καταβαλλόντων δίδακτρα ἀναγράφονται οἱ «μικαὶλ
χαλκιαδάκης περβολιανός» (σ. 11α), «ὁ μᾶρκος, μικαὶλ καὶ μανουὴλ γαληγάκια πη-
γῆς» (σ. 10α), «χ(αιζῆ) μανιουδάκης ἐξ ἀρμένων» (σ. 11α), «δημήτριος ἀγιοπελα-
γιώτης» (σ. 9α), «ὁ στυλιανὸς ἀπὸ καλῆ συκιά» (σ. 15α), «ὁ στυλιανὸς ἰ(μ)πρισι-
μιτζῆ ἀπὸ πρινές» (σ. 10α). «Μανουὴλ Σαουνατζος, ἀπὸ Βυζύρι» Β, φ. 1, «ἀντώ-
νιος βλαστός ἀπὸ βρούσες ἀμάρι» Α', σ. 10α κλπ.

μεν νὰ καθορίσωμεν. Καὶ παρέχονται μὲν τὰ ὄνόματα ὄσων κατέβαλλον δίδακτρα κατὰ τὰ ἔτη 1834-35⁸⁸ καὶ 1836-37⁸⁹, ἀλλὰ παραμένει ἄδηλον ἂν ἡ καταβολὴ ἦτο ὑποχρεωτικὴ διὰ πάντας τοὺς φοιτῶντας εἰς τὸ σχολεῖον⁹⁰. Ἐπειτα ἐν τῷ κώδικι Α ἔσημειοῦτο φαίνεται τὸ ὄνομα τοῦ καταθέτοντος τὰ χρήματα εἶτε μαθητὴς ἦτο εἶτε κηδεμῶν⁹¹· ἀλλ' οὕτως ἔτι μᾶλλον δυσχεραίνεται ὁ ὑπολογισμὸς τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μαθητῶν. Οὐδὲ γίνεται κατὰ τὸ πλεῖστον διάκρισις τῶν φοιτῶντων εἰς ἑκάτερον τῶν σχολείων. Παρὰ πάσας ὅμως τὰς δυσχερείας δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἐπληρώθησαν τῷ 1834-35 δίδακτρα 38 κατὰ μέσον ὄρον μαθητῶν καὶ τῷ 1836-37 πάλιν κατὰ μέσον ὄρον 44⁹².

Διὰ μεταγενεστέρως σχολικὰς περιόδους ὁ ὑπολογισμὸς ἀποβαίνει εὐχερέστερος. Ἐκ τῶν «καταγραφῶν ὀνομάτων» τῶν μαθητῶν πληροφοροῦμεθα ὅτι ἐφοίτησαν :

α) εἰς τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸν ὄργάνων

τῷ 1837-8	68	μαθηταὶ	(B, φύλ. 1-2)
» 1838-9	78	»	(B, » 4-5)
» 1839-40	72	»	(B, » 7-8)
» 1842-43	159	»	(B, » 13-17)
» 1845-46	110 (;)	»	(E, σελ. 62-64) ⁹³
» 1846-47	151 (;)	»	(Στ' » 6-15) ⁹³

⁸⁸) Α, σ. 3α, 15α, 15β, 16α, 16β.

⁸⁹) Α, σ. 7α, 9α, 9β, 10α-12α.

⁹⁰) Ἐάν ἡ καταβολὴ διδάκτρων ἦτο προαιρετικὴ, τότε δὲν θὰ κατελέγοντο τῷ 1837 (Α', σ. 19β) χρεῶσαι διάφοροι «τῶν ἀπερ(α)σμέ(ε)ων τριμηνῶν», ἐν ὄλῳ 12. Πάλιν ὅμως παραβολὴ τῶν καταστάσεων, ἐν οἷς γράφονται οἱ καταβάλλοντες δίδακτρα δεικνύει ὅτι περισσότεροι θὰ ἦσαν οἱ ὀφειλέται, ἀφοῦ ἰκανῶς πλείονες τῶν 12 δὲν ἔχουσι πληρώσει ὅλας τὰς τριμηνίας. Ὡστε δυοῖν θᾶτερον συνέβαιναν, ἢ ὀρισμένοι μόνον εἶχον ὑποσχεθῆ ὅτι θὰ καταβάλλωσι δίδακτρα καὶ ἐξ αὐτῶν ὑπελογίσθησαν οἱ καταλεγόμενοι 12 χρεῶσαι ἢ οἱ μὴ καταβαλόντες ὅλας τὰς τριμηνίας οὐδ' ὡς ὀφειλέται ἀναγραφόμενοι δὲν ἐπλήρωσαν, διότι δὲν ἐφοίτησαν καθ' ὅλον τὸ ἔτος.

⁹¹) Ὅτι δὲ καὶ πρὸ τοῦ 1821 ἡ φοίτησις δὲν ἦτο τακτικὴ φαίνεται ἐκ τῶν λόγων τοῦ Sieber : «τὴ μὰ φορὰ βλέπει κανεὶς δύο, τὴν ἄλλη τρεῖς καὶ τὴν ἄλλη δώδεκα μαθητάς. Ἐρχονται καὶ φεύγουν πάλι ὅπως θέλουν». Ε.Ε.Κ.Σ., Βοσ (1939) σ. 282.

⁹²) «τὸ παιδίον τοῦ Ἰωάννου πατζουράκη» (σ. 15α), «ἀπὸ παποντζῆ ἀγγελιδάκη» (σ. 11α), «ὄσα ἀπὸ τὸν παπᾶ σκουλοῦδη ἀρμενιώτη» (σ. 9α), «ἡ χήρα πατζουράκη Ἰωάν(νου)» (σ. 16α) κλπ.

⁹³) Κατιβολὰς τοιαύτας, οἷα ἡ : «ὄσα ὁ μπαλασᾶς διὰ τὰ παιδιά του» (σ. 10β) καὶ ἡ «ἀπὸ νικόλαον Χ(ατζ)ηκωνσταντίνου καὶ δροσάκη» (σ. 11β) ὑπελόγησα ὡς γενομένας διὰ δύο ἐκάστην μαθητάς.

⁹⁴) Οἱ ἐν τοῖς κώδεξι τούτοις πρὸ τῶν ὀνομάτων τῶν μαθητῶν σημειού-

β) Εἰς τὸ ἀλληλοδιδασκικὸν θηλέων

τῷ	1845-46	66	μαθήτριαι	(Ε', » 66-69)
»	1846-47	65	»	(Στ' » 2-4)

γ) Εἰς τὸ ἑλληνικὸν

τῷ	1837-38	27	μαθηταὶ	(Β, φ. 3)
»	1838-39	26	»	(Β, φ. 6)
»	1839-40	34	»	(Β, φ. 9)
»	1845-46	38	»	(Ε, σ. 58-59) ⁹⁴
»	1846-47	41	»	(Στ' σ. 18-21).

Ἐὰν κρίνη τις ἐκ τῶν πληροφοριῶν, τὰς ὁποίας παρέχουσιν οἱ ἀριθμοὶ, περίπου τὸ $\frac{1}{6}$ τῶν μαθητῶν κατὰ μέσον ὄρον ἐφοίτα δωρεὰν εἰς τὸ σχολεῖον⁹⁵. Οἱ λοιποὶ κατέβαλλον διδάκτρα. Ἄλλ' οὔτε τὸ ποσοδὸν αὐτῶν ἦτο αὐστηρῶς ὁρισμένον, εἴτε φαίνεται ἢ μὴ κατοβολὴ αὐτοῦ, ἴσως ὀφειλομένη εἰς οἰκονομικὴν δυσχέρειαν τῆς οἰκογενείας τοῦ μαθητοῦ, συνεπήγματο τὴν ἀποβολὴν του ἐκ τοῦ σχολείου. Πρὸ τοῦ 1821, ἐξ ὅσων λέγει ὁ Sieber, δὲν φαίνεται ὅτι οἱ μαθηταὶ κατέβαλλον διδάκτρα. Κατὰ τὸν περιηγητὴν ἐκάστη ἑλληνικὴ οἰκογένεια συνεισέφερεν ἀναλόγως τοῦ εἰσοδήματος αὐτῆς 3, 10 ἕως 100 γρόσια πρὸς σχηματισμὸν σχολικοῦ κεφαλαίου, τὸ ὁποῖον ἔπειτα ἐτοκίζετο πρὸς 8 % καὶ ἐκ τῶν τόκων ἐπληρώνετο ὁ διδάσκαλος καὶ ἐγίνοντο τὰ ἄλλα ἀπαραίτητα ἔξοδα διὰ τὴν λειτουργίαν τοῦ σχολείου. Νῦν ὅμως οἱ μαθηταὶ καὶ μαθήτριαι τοῦ μὲν ἀλληλοδιδασκικοῦ καταβάλλουσι κατὰ μῆνα ἀπὸ 5 συνήθως γροσίων καὶ κάτω, οἱ δὲ τοῦ ἑλληνικοῦ ἀπὸ 10⁹⁶. Ἴσως δὲ δὲν ἦτο ἀπαραίτητος ἡ φοίτησις ἐν τῷ σχολείῳ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς ἐκάστου ἔτους⁹⁷.

μενοὶ ἀριθμοὶ δὲν βαίνοσι κατὰ πρόσθεον ὁμαλῶς αὐξουσιν. Παρουσιάζουσι ἄλλα καὶ παλινδρομήσεις. Ἴσως ἀντιπροσωπεύουσι ἀρίθμησιν μαθητολογίου.

⁹⁴) Δὲν ἀναγράφεται ὅτι εἶναι μαθηταὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ. Ὅτι ὅμως περὶ αὐτῶν πρόκειται φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ποσοῦ τῶν καταβαλλομένων διδάκτρων.

⁹⁵) Βραδύτερον «οἱ πληρώοντες οὐδὲ τὸ ἥμισυ τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ τῶν εἰς τὰ σχολεῖα φοιτῶντων ἀπειλοῦν, ἄλλοι δὲ, οἱ καὶ πλείονες, οὐ μόνον «εἰσιτηρίων» ἀπηλλάσσοντο, ἀλλὰ καὶ τὰ βιβλία αὐτῶν ἐλάμβανον παρὰ τῆς Ἐφορείας δωρεὰν» Π ρ ε β ε λ ά κ ι ε ἐν φύλ. ὑπ' ἀρ. 1617.

⁹⁶) Τὰ αὐτὰ περίπου συνέβαινον καὶ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους. Ὁ Πρεβελάκις γράφει: «καὶ οἱ μαθηταὶ δὲ καὶ μαθήτριαι τοῦλάχιστον οἱ εὐποροὶ καὶ κατὰ τὸν βαθμὸν τῆς εὐπορίας των κατέβαλλον διδάκτρα ὡς «εἰσιτήρια» ἀναγραφόμενα, οἱ μὲν τῶν δημοικῶν Σχολείων 4-5 γρόσια κατὰ μῆνα, οἱ δὲ τῶν ἑλληνικῶν 10-20 γρόσια».

⁹⁷) Ἐν ταῖς καταγραφαῖς ὀνομάτων (Β, φ. 4-5, φ. 6, φ. 7-8, 9, 13-17) οἱ ἔχοντες τοὺς τελευταίους αὐξοντας ἀριθμοὺς φέρονται καταβαλόντες διδάκτρα διὰ τοὺς τελευταίους ἢ καὶ μόνον τὸν τελευταῖον μῆνα.

Τῇ 12 Φεβρουαρίου 1848⁹⁸ ἠγοράσθη μαθητολόγιον. Πιθανῶς δὲ δι' αὐτὸ δὲν γίνεται πλέον καταγραφή τῶν μαθητῶν ἐν τοῖς καταστίχοις, ἀφοῦ θὰ ἦσαν καταγεραμμένοι ἐν εἰδικῶ βιβλίῳ.

IV. ΚΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΠΛΑ

Ἦδη τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1836 τὸ σχολεῖον ἐκέκτητο ἴδιον οἶκημα, περιελθὸν αὐτῷ, τοῦλάχιστον ἐν μέρει, ἐκ δωρεᾶς τῆς Διαμάντας, συζύγου Εὐθυμίου Δαλαμπέλα⁹⁹. Τῷ 1837 ἐχρησιμοποιεῖτο ἡ οἰκία αὕτη πρὸς στέγασιν τῆς Ἑλληνικῆς σχολῆς¹⁰⁰. Τότε ἐπεχρίσθη δι' ἀσβέστου¹⁰¹ καὶ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1839 ἐπεσκευάσθη γενικώτερον. Κατεσκευάσθη τότε ἐξώστης, «χαγιάτι», καὶ ἠγοράσθησαν διὰ τὴν χωματίνην στέγην 14 φορτία «λεπίδας». Τῷ 1840 οἰκοδομεῖται ἀλληλοδιδασκτικὴ σχολή¹⁰².

Ὁ ἰσολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων, ὅσα ἀπητήθησαν διὰ τὴν οἰκοδομήν της (Α, σ. 46β-47α) εἶναι ἱκανῶς ἐνδιαφέρον. Ἐπληρώθησαν 303 ἡμερομίσθια «πουργῶν» καὶ 304 «κτιστάδων». Ξυλουργοὶ ἐργασθέντες εἰς τὸ σχολεῖον μνημονεύονται ὁ Μαθιὸς Βαλέργας καὶ ὁ Ἰζακθυηνός. Τὰ χρήσιμα εἰς τὴν διδασκαλίαν ἡμικύκλια κατεσκευάσεν ὁ Χατζῆ-Γιώργης Βεβελάκης. Διὰ τὴν στέγην ἐχρησιάσθησαν 8.000 κεράμων καὶ, προφανῶς διὰ τὸ δάπεδον, 111 πλάκες «μαλτέζικες». Τότε ἡ αὐτὴ ἐστρώθη δι' ἐστρογγυλευμένων θαλασσίων λίθων¹⁰³ καὶ

⁹⁸) «1848 Φεβρουαρίου 12 ἡ μαθητολόγιον σχολείου Χ. Π: δρχ. 5», Ε, σ. 34.

⁹⁹) Α, σ. 6α καὶ 49β.

¹⁰⁰) Ἡ οἰκία ἦτο φαίνεται διώροφος· τοῦτο συνάγεται καὶ ἐκ τοῦ σχεδίου τοῦ Βεβελάκη ἐπὶ λιθογραφικῆς πλακός, περὶ ἧς κατωτέρω, καὶ ἐξ ὧσων σημειοῦνται ἐν Ε, σ. 26 «(1847) ἡ Φεβ(ρουαρίου) ἐξοδὸν τῆς σκάλας τοῦ Ἑλληνοκοῦ» γρ. 89,20».

¹⁰¹) «(1837 9βρίου) 18 ὅμοιον διὰ γαλάκτωμα Ἑλληνικοῦ Σχολείου 1: ἡμεροκάματο καὶ ἀσβέστη... (γρ.) 8,20» Α, σ. 32β.

¹⁰²) Βλ. Ν. Β. Δ ρ α β δ α κ η, Ἡ αἴθουσα τῶν 3 Ἱεραρχῶν, ἐν ἐφ. Ρεθύμνης «Κρητ. Ἐπιθεώρησις» τῆς 5-2-1917.

¹⁰³) «Ἐξοδα—1840—Οἰκοδομῆς Ἀλληλοδιδασκτικῆς Σχολῆς

.....	(διὰ) 111 Πλάκες μαλτέζικες	2.2
.....	» Σύνταξι ἀδρακοῦ τῆς αἰλῆς	10
.....	Κεραμίδια : 8000: χιλίδες: μὲ τὰ ἐξοδά τως	1170
.....	Τὴν Βούμιν (διὰ) κομποῦρα καὶ μοσσολόκι	15
.....	Δειανὶ ἔσοδα	.....
.....	Ἡουρητικέ: δία: 303: ἡμερομίσθια	.....
.....	διαφόρων πουργῶν . . . Ἱερόσια) . . .	1460:10

Ίσως κατεσκευάσθη ή κρήνη, τής οποίας σώζονται ακόμη λείψανα ¹⁰⁴.

Τὰ ἔσοδα, 8792,10 γρόσια, συνεκεντρώθησαν κατά τὸ πλεῖστον ἐξ εἰσφορῶν τῶν κατοίκων Ρεθύμνης. Αἱ δαπάναι ὅμως ἔφθασαν τὰς 15014,32. Διὰ τὴν κάλυψιν αὐτῶν «πρὸς ἐξίσωσιν τῆς οἰκοδομῆς ἐμετροῦθησαν ἀπὸ τὸ ταμεῖον τῆς Σχολῆς . . . 6222,22» ¹⁰⁵.

Κτιστική. διὰ 215 ἡμερομίσθια δια-

φόρων κτιστῶν Γ'ο. . . . 1609:20

69 ὅμοια τοῦ Ἰωάν. Βαλ. . . . 1785:20

304

Ξυλική . . . . .

Καρφική . . . . .

Εἰς Χα(τζῆ) Γεώργη Βεβελάκη. Γ'ο(όσι)α 441:32

ἐπληρώθησαν διὰ ἡμικύκλια

καὶ λοιπὰ ὡς ὁ λογ(α)ρ(ιασμ)ός του Γ'ο(όσι)α 431:15

Εἰς Μαραγκική.

85: ἡμερομίσθ(α) εἰς Ματθῖον

Βαλέργ(α)ν . . . . .

241 36: ὅμοια εἰς Τζακυνθῖον

120: ὅμοια » Λιαφόρος» βλ. Α, σ. 46β καὶ 47β.

¹⁰⁴) Ἐξω τῆς ἀνατολικῆς ἀλλοθύρας τοῦ περιβόλου τοῦ Καθ. Ναοῦ, εἰς τὴν γωνίαν, δεξιὰ τῶν εἰσερχομένων. Κρήνην τοιαύτην σώζονται ακόμη καὶ σήμερον εἰς πολλὰς παλαιὰς τουρκικὰς οἰκίας τῆς Ρεθύμνης. Εἰς τὸς τοῖχον ἐνετίθειτο πῖθος. Δι' ὁπῆς, ἀφιεμένης ἄνωθεν αὐτοῦ, ἐπληροῦτο οὗτος ὕδατος, ρέοντος ἔπειτα ἐκ στροφιγγος προσηρμοσμένης εἰς τὸν πυθμένα τοῦ πῖθου. Ἡ κρήνη φαίνεται ἐν τῷ σχεδίῳ τοῦ Βεβελάκη.

¹⁰⁵) Εἰς τὸν ἔρανον συνεπέφεραν ἐν ὅλῳ 81 ἄτομα (Ἐν τῷ μνημονευθέντι δημοσιεύματι «Ἡ αἴθουσα τῶν 3 Ἱεραρχῶν» οἱ ἀριθμοὶ ἔχουσι λελανθασμένως). Δύο ἐκ τούτων, ὁ «Ἅγιος Λάμπης κ. Νικόδημος» καὶ ὁ καθηγούμενος τῶν Ἀσωμάτων, ἀναμφιβόλως δὲν κατόκουν ἐν τῇ πόλει. Ὁ Νικ. Ἐμμ. Χιονάκης, ἀφοῦ διὰ τῆς μητρὸς του προσήνεγκε τὴν εἰσφορὰν, ἦτο ἐγκατεστημένος—ὅπως γνωρίζω καὶ ἐξ οἰκογεν. παραδόσεως—εἰς τὸ ἐξωτερικόν. Ὑπολείπονται 78 ἔραμισταί, περὶ ὧν πάλιν δὲν γνωρίζομεν, ἐὰν πάντες ἔμενον ἐν Ρεθύμνῳ. Καὶ μὴ νομισθῆ ὅτι μόνον οἱ εὐποροὶ καὶ οἱ μεγαλέμποροὶ συνεπέφεραν. Μεταξὺ τῶν 78 καταλέγονται καὶ «χαλκιάδες, ψωμάδες, ταβερνάρης, ὥρολογάς, φανατζῆς, γοβατζῆς, παπουτζῆς, φελουτζῆς, κτίστης καὶ ὁ Μανουήλ μαραγκὸς κάλφας Σκεπασθιανῶν». Τὸ περιορισμένον τοῦ ἀριθμοῦ τῶν εἶναι, νομίζω, στοιχεῖον στατιστικῆς εὐγλωττον περὶ τοῦ μικροῦ εἰς Χριστιανούς πληθυσμοῦ, τὸν ὅποιον εἶχε τότε ἡ πόλις. Ὁ ἀριθμὸς τῶν 200, εἰς ὃν ἀναβιβάζει τὰς Χριστιαν. οἰκογενεῖας τοῦ Ρεθύμνου κατὰ τὸ 1832 ὁ Σταυράκης (Στατιστικὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης, 1890, σ. 191) ἴσως εἶναι υπερβολικός. Καὶ τὸν πατέρα μου ἔχω ἀκούσει ἐπανειλημμένως διηγούμενον ὅτι τῷ 1850, ὅτε ὁ Ν. Γ. Δρανδάκης μετὰ τοῦ πενθεροῦ του Νικ. Κατζηκωνσταντίνου ἔκαμεν τὰς συνήθεις ἐπισκέψεις τῆς πρώτης τοῦ ἔτους, ὑπερέβησαν 60 χριστιανικὰ κατώφλια. Καὶ ἐπισκέψεις τότε ἀντήλασσαν μεταξύ τῶν ὅλοι οἱ Χριστιανοί.

Λιθογραφικὴ πλάξ¹⁰⁶, φυλασσομένη ἐν τῷ γραφείῳ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ συμβουλίου Ρεθύμνης καὶ φέρουσα ἀποτετυπωμένον σχέδιον τοῦ Ἀντωνίου Βεβελάκη ἀπεικονίζει ἄλλα τε καὶ τὸν Καθεδρικὸν ναὸν μετὰ τῶν περὶ αὐτὸν ἰδρυμάτων, ὡς εἶχον τῷ 1866. Τὸ Ἑλληνικὸν σχολεῖον, ὅπισθεν τοῦ ἁγίου Βήματος τοῦ ναοῦ, εἶναι ἡ αἴθουσα ἢ στεγάζουσα σήμερον τὸ παράρημα τῶν Κοινων. Ἀσφαλίσεων, καὶ τὸ ἀλληλοδιδασκικὸν εἶναι ἡ αἴθουσα τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν. Διὰ τὴν τελευταίαν δὲν γεννᾶται ἀμφιβολία ὅτι εἶναι τὸ κτίσμα τοῦ 1840¹⁰⁷.

Κατὰ τὸν Εὐαγγελίδην, τοῦ ὁποῦ ἡ περιγραφὴ ἀλληλοδιδασκικοῦ σχολείου συμφωνεῖ κατὰ βάσιν καὶ ἐν ἱκαναῖς λεπτομερείαις πρὸς τὴν μορφὴν καὶ τοῦ ἀλληλοδιδασκικοῦ Ρεθύμνης, ὡς τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα ἐπιτρέπουσι νὰ συλλάβωμεν αὐτήν, «τὸ ὄλον σχολεῖον ἀποτελεῖτο ἐκ μιᾶς μεγάλης αἰθούσης ἐν ἣ ἦσαν τὰ θρανία, οἱ πίνακες ἀναγνώσεως καὶ ἀριθμώσεως, ἡ δασκαλοκαθέδρα, ὑπὸ κυκλιδώματος περιοριζομένη, εἰς ἣν ἀνήρχετο τις διὰ τεσσάρων βαθυμίδων καὶ κάτωθεν τῆς ὁποίας ὑπῆρχεν ἡ φυλακὴ, ἐν ἣ τοὺς ἀτακτοῦντας μαθητὰς ἐνέκλειον· παρ' αὐτὴν δὲ τὸ μέγα τοῦ σχολείου ὠρολόγιον μετὰ θορυβώδους ἐκκορροῦς.... Γύρω δὲ κατὰ μῆκος τῶν ἄλλων πλευρῶν τῆς αἰθούσης ὑπῆρχον τὰ ἡμικύκλια καὶ ἄνωθεν τῶν πινάκων διδασκαλίας ἐκάστου ἡμικυκλίου, ἐφ' ὧν ἦτο γεγραμμένον τὸ μάθημα, ὑπῆρχον διάφορα γνωμικά... καὶ ἔστιν ὅτι γεωγραφικοὶ πίνακες, γεγραμμένοι ἐπὶ τοῦ τοίχου αὐτοῦ. Παρ' αὐτὴν ὑπῆρχεν ὁ πίναξ τῆς ἀτιμώσεως (μομφῆς δηλαδὴ), ἐφ' οὗ ἐγράφοντο τὰ ὀνόματα τῶν τιμωρημένων μαθητῶν»¹⁰⁸.

¹⁰⁶) Βλ. Ν. Β. Δ ρ α ν δ ά κ η, Λιθογραφημένον σχέδιον τοῦ Α. Βεβελάκη, ἐν ἐφημ. Ρεθύμνης «Κρητ. Ἐπιθεώρησις» τῆς 20, 21, 22, 25 Ἰουνίου καὶ 19 Σεπτεμβρίου 1946.

¹⁰⁷) Τὸ ἀνατολ. τμήμα τῆς αἰθούσης, εἰσιμόροπον ἐκ τῶν βομβαρδισμῶν, κατηδαφίσθη τῷ 1948 καὶ, διὰ νὰ εὐρυνθῇ ἡ πρὸ αὐτῆς διερχομένη ὁδός, ὁ ἀνατολ. τοίχος ἀνηγέρθη λοξὸς καὶ δυτικώτερον. Οὕτως ἡ αἴθουσα ἐκολοβώθη. Αἱ ἀρχικαὶ αὐτῆς διαστάσεις ἦσαν: μῆκος 18, 46 πλάτος 8,05, ἕως 5,90. Τὸν νότιον καὶ βόρειον τοίχον αὐτῆς διαθέει ἐσωτερικῶς παρὰ τὴν ὄροφον πλατεῖα ξυλίνη ταινία, ἐφ' ἣς ἔχουσι ζωγραφηθῆ γεωμετρικὰ καὶ ἄλλα σχήματα, πρόσφορα εἰς τὴν διδασκαλίαν. Εἰς τὸ ἄκρον τῆς ταινίας, διεξίτῃ τοῦ ἐξωγραφημένου ἡλιακοῦ δίσκου ἀνεγινώσκομεν τὴν ἐπιγραφὴν «Ἐσχεδιάσθησαν ὑπὸ Κωνσταντίνου Χ. Ι. Παζουδάκη, καὶ ἐχρωματίσθησαν ὑπὸ Νικολάου Κούνουπα 1859 Αὐγούστου 10». Ἐντὸς τετραγώνου κοιλώματος τοῦ κρημμισθέντος ἀνατολ. τοίχου εὐρίσκετο ἄλλοτε εἰκὼν τῶν 3 Ἱεραρχῶν, ἔργον τοῦ Ἁγτων. Βεβελάκη.

¹⁰⁸) Ε ὕ α γ., Παιδαγ. τμή. 1ος, σ. CXLII.

Καὶ ἐν τῷ ἀλληλοδιδασκικῷ σχολείῳ Ρεθύμνης, ἐκ μιᾶς αἰθούσης συγκειμένῳ, ὑπῆρχον: κυγκλίδωμα, σφζόμιονον ἔτι καὶ σήμερον¹⁰⁹, ἀσφαλῶς περιορίζον τὴν δασκαλοκαθέδραν, «τὸν θρόνον τοῦ διδασκάλου»¹¹⁰, «φράγκικη παλαιὰ καρέκλα»¹¹¹ ἡμικύκλια¹¹², πίνακες διδασκαλίας¹¹³, μαυροπίνακες¹¹⁴, θροινία¹¹⁵, καὶ πλάκες ἐπ' αὐτῶν¹¹⁶, φανὸς καὶ κανδήλιον κρεμάμενα διὰ σχοινίου¹¹⁷ καὶ εἰκονίσματα ἁγίων¹¹⁸. Καὶ ὠρολογίου¹¹⁹ μνεῖα γίνεται καὶ χάρτου γεωγραφικοῦ τῆς Κρήτης¹²⁰.

¹⁰⁹) Χρησιμοποιεῖται νῦν ὡς βῆμα τῆς αἰθούσης.

¹¹⁰) Α, σ. 32β. Γ, σ. 1.

¹¹¹) Α, σ. 19α.

¹¹²) Βλ. σημ. 106.

¹¹³) Ἐν Α, σ. 19α ἀναγινώσκουμεν ὅτι εἰς τὸ «Ἀλληλοδιδασκικὸν Σχολεῖον εὐρίσκονται Πίνακες μὲ τὰ ταβλιὰ τως», καὶ δὴ τῷ 1837. Εἶχον τυπωθῆ μεγάλοις γράμμασι, ἀνηρτῶντο εἰς τὸν τοῖχον καὶ ἐπ' αὐτῶν ὁ πρωτόσχολος ἐγύμναζεν εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τοὺς συμμαθητάς του, ἰσταμένους καθ' ἡμικύκλιον πρὸ τοῦ πίνακος (ἴσα Κ α λ λ ι ά φ α ν, ἐν Μ.Ε.Ε. ἀρθρ. ἀλληλοδιδασκικὴ μέθοδος). Οἱ πίνακες οὗτοι ἀναγράφονται ὡς ἀκολουθῶς ὑπὸ τὸν ἀριθμὸν 1189 τῆς Ἑλλην. Βιβλιογραφίας 1800-1863 τῶν Δ η μ. Γ κ ι ν η καὶ Β α λ ε ρ ί ο υ Μ έ ξ α (1939), σ. 190: Πίνακες Παιδαγωγικοί. Κατὰ τὴν Ἀλληλοδιδασκικὴν Μέθοδον. Ἄρ. 1ος [κάτω:] Συνταχθέντες ὑπὸ Γ. Κλεοβούλου Φιλίππου πολίτου, καὶ ἡδὴ πρῶτον ἐκδοθέντες διὰ δαπάνης... Ἐν Παρισίοις 1819. Κατὰ μῆνα Ἀπρίλιον. Ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τοῦ Ἐβεράρτου. Νεωτέραν ἐκδοσιν (1830) Πινάκων ἴδε ὑπ' ἀριθ. 1973.

¹¹⁴) Μαυροπίνακες μνημονεύονται, ἀλλὰ χωρὶς νὰ γίνεταί λόγος εἰς ποῖον σχολεῖον ἐχρησιμοποιοῦντο. Οὕτω λέγεται ἐν Ε, σ. 6 «(1845 Ἰανουαρίου) 18. διὰ τοὺς πινάκους εἰς τὸ ζωγράφου (γρ.) 80», Ζ. σ. 9 «εἰς ἓνα πίνακα τοῦ ζωγράφου», Η, σ. 15 «(1850;) 7βρίου) 23. 16 πινάκους μογογιάνισμα μαύρους γρ. 110». Αἱ ἐν τῷ Ἀλληλοδιδασκικῷ σχολείῳ τῷ 1937 εὐρισκόμεναι «2 τάβλες πρὸς παράδοσιν τῆς Ἀριθμητικῆς» Α, σ. 19α ἴσως ἦσαν μαυροπίνακες. Καὶ ἡ ἀνωτέρω καταγεγραφομένη «1 ταβλίνα εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Σχολεῖον» καὶ αὐτὴ ἀσφαλῶς μαυροπίναξ ἦτο. Ὅτι δ' ὑπῆρχε τοιοῦτος καὶ ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Σχολείῳ φαίνεται ἐκ τοῦ Η, σ. 29 «(1851) Μαΐου 10 (εἰς) ἓνα πίνακα ἑλλην. Σχολεῖο μογογιανιστικὰ ζωγράφου (γρ.) 10».

¹¹⁵) «1838 9βρίου) 27 (εἰς) δισφθωμα θροινίων (γρ.) 11» Α, σ. 32β. Ὅρα καὶ ἐπομένην σημείωσιν.

¹¹⁶) «(1851 Μαΐου) 10 (εἰς) 12 πλάκες τοῦ Ἀλλοδ. Σχολεῖου διὰ τὰ θροινία (γρ.) 15» Η, σ. 29.

¹¹⁷) «(1851 Φεβρουαρίου) 13 (εἰς) Ἀλληλοδιδασκικόν: 5 ὄργυιές σκοινὶ διὰ τὸ Καντήλιον . . . γρ. 1.10» Η, σ. 28 καὶ αὐτόθι σ. 29 «(Φεβρουαρίου) 27 (εἰς) Ἀλληλοδιδασκικὴν Σχολὴν ἓνα φανάρι (γρ.) 11 (εἰς) διάφορα διότι ἔσπασε τὸ σιζίμι καὶ ἔπεσε τὸ φανάρι καὶ ἔσπασε (γρ.) 5».

¹¹⁸) Α, σ. 19α. Τὰ εἰκονίσματα δὲν ἀναφέρεται ποῦ ὑπῆρχον. Ἄφοῦ ὅμως μνημονεύεται κανδήλα κρεμαμένη ἐν τῷ ἀλληλοδιδασκικῷ, θὰ ὑπῆρχον ἐν αὐτῷ καὶ εἰκόνες ἁγίων.

¹¹⁹) Ζ, σ. 10.

¹²⁰) «(1851 Μαΐου) 24 (εἰς) ἓνα πίνακα γεωγραφικὸν τῆς Κρήτης (γρ.) 16»

Διὰ τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸν θηλέων ἐνοικιάζετο ἰδιωτικὸν οἶκημα¹²¹, τὸ ὁποῖον ἡ Ἐφορία τῶν σχολείων ἐπεσκεύασεν ἀγοράσασα, ἀντὶ 51 γροσιῶν, 23 ὑκλοπίνακας¹²². Τῷ 1845 ἀναγράφεται δαπάνη διὰ «12 καλαμάρια τῆς δασκάλας, 2 πῆχες μουσαμᾶ διὰ τὸ τραπέζι» αὐτῆς, «2 καρτέκλες τοῦ σχολείου κοριτζῶν» καὶ «1 καντήλι στῆς δασκάλας τὸ σχολεῖο» (Ε, σ. 8). Καὶ τὰ 6 ἡμικύκλια, ἅτινα τὴν αὐτὴν ἐποχὴν κατεσκευάσθησαν¹²³ πιθανῶς ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὸ σχολεῖον κορασίων, ὅπερ ἤδη τῷ 1850 ἐκέκτητο καὶ ἴδιον ὠρολόγιον¹²⁴. Καθόλου ἢ μορφῆ τοῦ σχολείου θηλέων δὲν θὰ ἦτο πολὺ διάφορος τῆς εἰκόνης, ἣν ἐνεφάνιζε τὸ ἀντίστοιχον ἀρρένων. Διὰ τὰ ἐπιπλα τοῦ ἑλληνικοῦ αἰ ὑπάρχουσαι πληροφοροίαι εἶναι ἐλάχισται¹²⁵. Αἱ σχολικαὶ αἴθουσαι εἶχον παραπετάσματα «κουρτίνες καὶ πορθιέρες»¹²⁶. Διδάσκαλοι καὶ μαθηταὶ ὑδρεύοντο ἐξ ἰδίου φρέατος, ἀνήκοντος εἰς τὰ σχολεῖα¹²⁷. Σηχνότατα ἢ ἐπιτροπή των προμηθεύεται ὑδρίας, δοχεῖα ὕδατος, βραδύτερον ποτήρια «τερεκέδες καὶ κοῦπες καὶ τασάκια»¹²⁸, ἀλλὰ καὶ ἐξ

Η, σ. 29. Τὴν εἰκόνα τῆς αἰθούσης συμπληροῖ ἡ περιγραφὴ τοῦ Πρεβελάκι ἀναφερομένη μὲν εἰς ὑστέρους πως χρόνους, ἀλλ' ἀσφαλῶς ἰσχύουσα καὶ διὰ τὴν περίοδον τὴν μέχρι τοῦ 1851. Ἐν φύλ. ὑπ' ἀριθ. 1610 γράφει: «ἄνωθεν τῆς ἐδοῦς τοῦ Σχολείου ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς αὐτοῦ καὶ ὑπὸ τὴν εἰκόνα τῶν τριῶν Μ. Ἱεραρχῶν ἦσαν ἀνηοτημέναι ταινίαι μὲ καλλιγραφημένα μεγάλα γράμματα τὰ ῥητὰ «ἀρχὴ σοφίας φόβος Κυρίου», «εἷς τόπος διὰ καθὲν πρᾶγμα καὶ καθὲν πρᾶγμα εἰς τὸν τόπον του», «ἐπιμελοῦ, κοπίαζε ἐφ' ὅσον εἶσαι νέος...» κτλ. καὶ οἱ ἐκατέρωθεν αὐτῆς πίνακες τῆς τιμῆς καὶ τῶν ποιῶν καὶ ὑπ' αὐτὴν ἡ εἰρική καὶ ὁ φάλαγξ».

¹²¹) Ε, 24. Καὶ μετὰ τοῦ 1851 «τὸ τῶν κορασίων σχολεῖον ἐοικεῖται ἐν ἰδιωτικῷ οἴκῳ ἐπ' ἐνοικίῳ ἢ καὶ ἐν αὐτῷ τῷ γυναικωνίτῃ τῆς Ἐκκλησίας» Π ρ ε β ε λ ά κ ι ς, ὑπ ἀρ. φ. 1611.

¹²²) Ε, σ. 28.

¹²³) Ε, σ. 8.

¹²⁴) Η, σ. 28 καὶ σ. 14.

¹²⁵) Οὕτως ἐν Ε, σ. 12 ἀναφέρεται «μία καντήλα τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολείου». Τί ἦσαν οἱ κατασκευασθέντες τῷ 1845 ὄκτιῳ πίνακες (ἐὰν πρόκειται περὶ μαυροπινάκων διατὶ ἦσαν τόσον πολλοί;) δὲν γνωρίζω: «(Μαρτίου) 22 διὰ 8 πινάκους τοῦ ἑλληνικοῦ κατωτικῶ 32» Ε, σ. 6.

Ἐπίσης ἀγνωῶ τί ἦσαν οἱ μνημονεύμενοι τελέγραφοι (τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ): «(1837 8/βροῖου) 9 (εἰς) ὅμοιον διὰ 1 σανίδι ἀπὸ Π: Μαρονλι(αρό;)ν διὰ τελεγράφους...» Α, σ. 32β καὶ κατωτέρω «(Δεκεμβρίου) 5 ὅμοιον: διὰ μαστορικὰ τελεγράφων (γροσσ.) 7». ὄρα καὶ Γ, σ. 2.

¹²⁶) «1840 Οἰκοδομὴ Ἑλληνοδιδασκτικῆς Σχολῆς... Πανὶ διὰ 2 πορθιέρες» Α, σ. 46β, «1846 Ἰουνίου) 19... διὰ κουρτίνες σιὸ ἑλληνικὸ...» Ε, σ. 14.

¹²⁷) Ε, σ. 10.

¹²⁸) «(1834) ἕνα σταμί... δύο στάμνες» Α, σ. 73α κλπ. «(1836) εἰς ἕνα κομβᾶ» Α, σ. 17α κλπ., «(1841 Φεβρουαρίου 29)... καὶ 15 ποτήρια» Γ, σ. 34, Η, σ. 28, 29.

ἀρχῆς τὰ ἀπαραίτητα διὰ τὴν καθαριότητα τῶν δωματίων σίρωθρα¹²⁹. Εἰδικὴ δαπάνη σημειοῦται «διὰ τὰ δώματα σκούπια»¹³⁰ καὶ πολλῆς ἀναγράφεται κονδύλιον διὰ τὰ «ἀδειαστικά τοῦ ἀναγκαίου»¹³¹.

V. ΤΡΟΠΟΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ, ΕΥΣΗΜΑ ΑΠΟΛΥΤΗΡΙΑ, ΧΡΟΝΟΣ ΦΟΙΤΗΣΕΩΣ,
ΔΙΔΑΣΚΟΜΕΝΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ, ΒΙΒΛΙΑ, ΓΡΑΦΙΚΗ ΥΛΗ

Διὰ τὸν τρόπον διδασκαλίας καὶ τὸ ἀκολουθούμενον σύστημα ἐν τῷ ἀλληλοδιδασκτικῷ—διὰ τὸ ἑλληνικὸν ἔλλειπουν εἰδήσεις—οἱ κώδικες παρέχουσιν ἐμμέσους πληροφορίας. Ἐν πρώτοις τὸ ὄνομα τοῦ σχολείου, ἔπειτα οἱ μνημονευθέντες πίνακες, τὰ ἡμικύκλια, ἢ διαγραφεῖσα εἰκὼν τῆς αἰθούσης, ἀλλὰ καὶ ὅσα γνωρίζομεν διὰ τὴν μόρφωσιν καὶ τὴν μέθοδον διδασκάλων τινῶν καθιστῶσι φανερὸν ὅτι καὶ ἐν Ρεθύμῳ ἠκολοθεῖτο τὸ σύστημα τὸ ἀλληλοδιδασκτικόν, ὅπερ διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 1032 τῆς 22ας Ἰουλίου 1830 διατίγματος τοῦ Καποδιστρίου εἶχε καθιερωθῆ εἰς τὰ σχολεῖα τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος καὶ εἶτα τῆς Τουρκοκρατουμένης¹³². Ἐν τῷ σχολεῖῳ κορασίων ἐδιδάσκετο καὶ ραπτικὴ ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἀναγραφὴ τῶν ἐπομένων δαπανῶν διὰ «ἰμπροσίμι καὶ κουσουνοβελόνες» (Γ, σ. 34), «ἕνα ψαλίδι τοῦ Ἀλληλοδιδασκτικῷ σχολείου» (II, σ. 29), «2 τότια κορδέλλα διὰ σιχάρια» (II, σ. 15), «χασὲ καὶ βελόνες διὰ σιχάρια» (αὐτόθι). Ἡ ἄμιλλα τῶν φοιτῶντων εἰς τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸν σχολεῖον, γράφει ὁ Εὐαγγελίδης¹³³, ἠγείρετο διὰ βραβείων (εὐσήμων) τῆς ἐπιμελείας καὶ χρηστοτηθείας καὶ διὰ ποινῶν τῆς ἀμελείας καὶ κακοηθείας. «Ὅτι δ' εὐσημα ἐδίδοντο καὶ ἐν Ρεθύμῳ μαρτυρεῖ καὶ ἡ ἀναγραφὴ σχετικῶν δαπανῶν¹³⁴ δι' αὐτὰ ἐπρομηθεύοντο «κορδέλλες καρνάδες καὶ χρυσόχαρτα»¹³⁵.

Ὁ Πρεβελάκις (ἀρ. φύλ. 1610) παρέχει τύπον τῶν τοιούτων βραβείων: «Ἐν τοῖς παραχωρηθεῖσί μοι πρὸς μελέτην βιβλίοις», γράφει, «ὑπάρχουσι δελτία ἔντυπα εἰς τοὺς ἀδελφοὺς Παῦλον Βλαστόν¹³⁶ καὶ

¹²⁹) «(1834) ὅσα εἰς σκοῦπες 3 μία) ψιλὴ καὶ δύο χοντρές (γρ.) 1: 17» Α, σ. 73α κλπ.

¹³⁰) Η, σ. 15.

¹³¹) Α, σ. 32β, κλπ.

¹³²) Εὐαγ. Παιδ., 1ος, σ. CXLII, CXLIII.

¹³³) Αὐτόθι σ. CXLII.

¹³⁴) «(1837 9/3οῦ 12) (εἰς) ὁμοίων διὰ ὅσα ἐπληρώθησαν εἰς τὸν ἀλληλοδιδασκτικὸν διδάσκαλον διὰ χαρτὶ γραψίματος, χρυσόχαρτα καὶ κορδέλλες διὰ τὰ βραβεία, (γρὸς.) 24, 10» Α, σ. 32 κλπ.

¹³⁵) Ὅρα καὶ Α, σ. 17α.

¹³⁶) Περὶ αὐτοῦ ὅρα καὶ Τιμόθεον Βενέριον, Τὸ Ἀρχαδί διὰ τῶν αἰώνων, Ἀθήναι 1938, σ. 398-399. Ὁ Βλαστός συνέγραψε τὸν «Γάμον ἐν Κρή».

Ἰωάννην Βλαστον¹³⁷ ἐκδοθέντα καὶ ἐν συμμετρικῇ καὶ καλλιτεχνικῇ διατάξει ἔχοντα οὕτω : « Ἀνταμοιβή—Δημοτικὸν Σχολεῖον—τοῦ Δήμου Ῥεθύμνης—σοσταθὲν ὑπὸ τῆς Κοιρότητος—πρὸς τὸν κ. Ἰωάννην (Παῦλον) Βλαστον διὰ τὴν προκοπὴν καὶ τὴν εὐταξίαν του—τῇ 1 Ὀβρίου 1850 (1 Φεβρουαρίου 1852)—ὁ Δημοδιδάσκαλος Κ. Χ. Ι. Ψαρονδάκης».

Ἐν τοῖς κώδιξι δὲν γίνεται μνεῖα οὔτε τοῦ χρόνου, καθ' ὃν διήρκει ἡ φροῖτησις εἰς τε τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸν καὶ ἑλληνικὸν¹³⁸, οὔτε ἐὰν ἐδίδοντο μετὰ τὸ τέλος ἐκάστης σχολικῆς περιόδου ἐνδεικτικὰ εἰς τοὺς μαθητάς. Πιθανῶς ὅμως καὶ τὸ τελευταῖον συνέβαιναν ἀφοῦ ἴσχυε ἤδη ἀπὸ πολλοῦ δι' ἄλλα σχολεῖα¹³⁹. Ὁ Πρεβελάκις (αὐτόθι) πικρᾶθετεῖ Ἀπολυτήριον τοῦ Δημοτικῶ Σχολείου Ρεθύμνης, ἐξ οὗ συνάγεται ὅτι καὶ ἀπολυτήρια ἐχορηγοῦντο καὶ ἡ φροῖτησις εἰς τὸ ἀλληλοδιδασκτικόν, τοῦλάχιστον περὶ τὸ τέλος τῆς ἑξεταζομένης περιόδου, ἦτο τετραμηνίης. Κατὰ τὸ Ἀπολυτήριον τοῦτο «ὁ Παῦλος Γ. Βλαστός φροίτησας ἀπὸ τῆς 17 Μαΐου τοῦ 1848 ἕως μέχρι σήμερον (26 Μαΐου 1852) διήλθε τὰ πλεῖστα τῆς περιόδου τῶν προπαιδευτικῶν μαθημάτων, εἰς τὰ ὁποῖα ἑξετασθεὶς εὐρέθῃ ἰκανὸς δι' Ἑλληνικὸν Σχολεῖον. Αἰδέται ὅθεν ἡ παροῦσα ἀπόδειξις εἰς αὐτὸν δυνάμει τῆς ὁποίας δύνανται τὰ καταιαχθῆ εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Σχολεῖον, ἂν ἐγκριθῆ παρὰ τοῦ ἑλλογιμωτάτου ἑλληνοδιδασκάλου». Ἐκ τοῦ ἀναγραφομένου ἐν τέλει ὅρου φαίνεται ὅτι δοκιμασία τις ἀπαιτεῖτο ἵνα ὁ ἀπόφοιτος τοῦ ἀλληλοδιδασκτικῶ καταλεγῆ μετὰ τῶν μαθητῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολείου¹⁴⁰. Καὶ ὁ Πρεβελάκις (αὐτόθι) συνεχίζει : « Ἄξιος δὲ προσοχῆς

τῆ, ἦθη καὶ ἔθιμα Κρητῶν, ἐν Ἀθήναις 1893». Εἰς πολλὰς χιλιάδας ἀνέρχονται αἱ σελίδες τοῦ καλλιγεγραμμένου, ἀνεκδότου, πλουσίου εἰς εἰδήσεις, λαογραφικῶ ὕλικου, τὸ ὁποῖον κατέλιπε. Οἱ κληρονόμοι του, κατασφραγίσαντες τὴν κληρονομίαν σφραγίσιν ἐπτά συντελοῦσιν εἰς τὴν μείωσιν τῆς ἀξίας τῆς, ἐπειδὴ καθ' ἡμέραν δημοσιεύεται λαογραφικὴ ὕλη καὶ ὅσα ἐκ τῶν συλλεγέντων καὶ καταγραφέντων ὑπὸ τοῦ Βλαστοῦ γνωρίζονται ἐξ ἄλλης πηγῆς, ἀπολέσαντα πλέον τὴν ἀρχικὴν τῶν ἀξίαν, διατηροῦσιν ἴσως σημασίαν μόνον παραλλαγῶν.

¹³⁷) Βλ. δι' αὐτὸν Τιμόθεον Βενερέν, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 285 καὶ 287.

¹³⁸) Διὰ τὸν Μεταξᾶν γράφει ὁ Sieber (ΕΕΚΣ Γος, σ. 283) ὅτι «διδάσκει τὰ ἑξῆς μαθήματα σὲ τρεῖς τάξεις...». Καὶ βραδύτερον τὸ ἑλληνικὸν σχολεῖον ἐν Ρεθύμνῳ ἦτο τριτάξιον (Πρεβελάκις, ὑπ' ἀρ. φ. 1611 «τὸ τῶν κορασίων εἶχε δύο τάξεις»). Ὡστε πιθανὸν εἶναι ὅτι καὶ κατὰ τὴν ἑξεταζομένην περίοδον τριτάξιον ἦτο τὸ ἑλληνικὸν σχολεῖον.

¹³⁹) Εὐαγ. Παιδ. Ιος, σ. CXXI κέξ.

¹⁴⁰) Ἐκ τῶν κωδικῶν ὑποδηλοῦται ὅτι τὸ σχολικὸν ἔτος ἤρχιζεν ἀπὸ 1ης Σεπτεμβρίου· οὕτως ἐν Α, σ. 5α «(1834 Ἀυγούστου 31) Ὅσα δι' ὁμοίως διὰ τὴν τρομηνίαν τῆς 1ης Σεπτεμβρίου: 1834...». Καὶ ὅταν οἱ μαθηταὶ πληρῶνα

καὶ περιοριείας εἶναι ὁ ἐν τῇ ὀπισθίᾳ σελίδι τοῦ ἀπολυτηρίου τούτου καταγεγραμμένος ἔλεγχος τῆς ἐξειτάσεως ἀναλελυμένων κατὰ «γνώσεις καὶ ἱκανότητος βαθμῶν» καὶ μάλιστα ὁ ἀριθμὸς τῶν «ἐν τῇ στήλῃ τῶν γνώσεων» μαθημάτων, εἰς τὸν σεβαστὸν ἀριθμὸν 17 ἀνερχόμενος (Καλλιγραφίας, Ἀγανώσεως, Γραμματικῆς, Χρονολογίας, Ἰχθυογραφίας, Φυσικῆς, Ἡθικῆς, Γεωγραφίας, Ὀρθογραφίας, Προσευχῶν, Ἱερῶς Ἱστορίας, Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, Ἱερῶς Κατηχήσεως, Ἀριθμητικῆς, Χρηστοθείας, Θείου Νόμου, Χριστιανικοῦ Ἐγχειριδίου)».

Ἐν τοῖς κώδιξι δὲν γίνεται λόγος περὶ διδασκομένης ὕλης. Τὰ σχολεῖα ὅμως ἠγόραζον βιβλία ἐκ Σύρου¹⁴¹, Ἀθηνῶν¹⁴² καὶ Ἰσως ἐκ Χανίων¹⁴³ μεταπωλοῦντα ἔπειτα εἰς τοὺς μαθητὰς τὰ ἀγοραζόμενα¹⁴⁴. Ἐκ τῶν τίτλων τῶν βιβλίων δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν περὶ τῶν διδασκομένων μαθημάτων. Οὕτως ἐκ τῶν ἀναγραφομένων μαθημάτων ἐν τῷ μνημονευθέντι ἀπολυτηρίῳ συναντῶμεν ἐν τοῖς χειρογράφοις Γραμματικῆς¹⁴⁵, Γεωγραφίαν (Στ, σ. 22), Ἱερὰν Ἱστορίαν (Ε σ. 35), Ἑλληνικὴν Ἱστορίαν, Ἀριθμητικὴν (Στ, σ. 22) καὶ Ἐγ-

σι κατὰ μῆνα (1838) αἱ καταβολαὶ ἄρχονται ἀπὸ Σεπτεμβρίου (Β, φ. 4).

Ἡ ἀπὸ τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου εἰς τὸ ἑλληνικὸν μετάβασις δὲν ἐγένετο, φαίνεται, πάντοτε κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ σχολικοῦ ἔτους. Τὸ ἀνωτέρω ἀπολυτήριον ἐχορηγήθη τὸν Μάϊον. Καὶ ἐν κώδ. Β ἀναγινώσκομεν «Ἀνώτερος: Κ: Μπολιανάκης... Μαρίου α' ἐπέρασεν εἰς Ἑλληνικόν», «Μανουὴλ Σαουνάτζος, ἀπὸ Βυζάντι... Ἰωβρίου α' ἐπέρασεν εἰς τὸ Ἑλληνικόν» φ. 1, «Νικόλαος Γεωργίγος Μοιάτζος... α' Ἀπριλίου εἰς Ἑλληνικόν» φ. 2.

¹⁴¹) Ε, σ. 12, Η, σ. 15, 29.

¹⁴²) Γ, σ. 20.

¹⁴³) «Ναῦλος βιβλίων ἀπὸ Χαριῶ» Η, σ. 14.

¹⁴⁴) Ἐν τῷ ἰσολογισμῷ 1836-37 (Α, σ. 13α) ἀναγινώσκομεν: «διὰ τρεῖς. Ἀριθ. 3: Γραμματικῆς ἐπώλησα τοῦ Λασκάρεως ὡς εἰς φύλλον: 13: γροβόια) 21» καὶ «αὐτῶν ἐφ' ἑαυτοῦ Χαράλαμπος Ἀσκοῦτζης καὶ Συνδροφία. Νὰ λάβῃ διὰ δὲ τοῦ ἔμεινα χρεώσεως διὰ τὰ βιβλία Γροβόια 179:20».

¹⁴⁵) Τοῦ Λασκάρεως (Α, σ. 19α), τοῦ Χρυσοβέργη (Γ, σ. 21), τοῦ Λεοντίου (Ε, σ. 35, Στ, σ. 22).

Παλαιότερον ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐν τοῖς κοινοῖς λεγομένοις σχολείοις «βιβλία εἰς χρῆσιν ἦσαν τὰ Πινακίδια ἢ Πίνακες ἐκ χάριτος μικροῦ δικλοῦμενοι πολυλίκις καὶ δέσματι τυλισσομένοι, ἐν οἷς ἐγράφοντο τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀλφαβήτου, αἱ συλλαβαὶ καὶ αἱ λέξεις ἀκολουθῶς ἢ Ὀκτώηχος τοῦ Λαμασκηνοῦ, τὸ Ψαλτήριον, ὁ Ἀπόστολος, τὰ Μηναῖα βραδύτερον τῆς ἀγανώσεως ἤρχιζεν ἢ γραφῆ ὑπὸ τὴν ἐπιτηδειμὴν καὶ ἢ Λογαριθμητικὴ (λογαριασμός)· οἱ παῖδες ἐκάθηντο ὀκτὰς περὶ τὸ οἶκημα (sic) ὁ δὲ διδάσκαλος ἐδίδασκε συγχρόνως δὲ ἤσκει καὶ τὸ ἔργον τοῦ ἔργατιν ἢ ἀνεγίνωσκε)· περὶ μεσημβρίαν ἤκουε τῶν μαθημάτων δλων καὶ τοὺς ἀπέλεγε ἔπειτα· πολλὰκις οἱ παῖδες ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν τὸ πρόγεμάτων· πρὸ τῆς ἐνάρξεως καὶ μετὰ τὸ τέλος τῶν μαθημάτων προσήχοντο» (Μ α τ θ. Κ. Π α ρ α ν ί κ α, Σχεδιάγραμμα περὶ τῆς ἐν τῷ Ἑλλην. ἔθνει καταστάσεως τῶν Γραμμάτων... Ἐν Κωνίλει 1867, σ. 203-204).

χειρίδια Χριστιανικά (αὐτόθι). Ρητῶς μνημονεύονται «βιβλιαράκια διὰ τὸ ἀλληλοδιδασκικόν» καὶ ἀσφαλῶς ἐν τούτῳ τῷ σχολεῖῳ ἐγένετο χρῆσις τῶν μικρῶν καὶ μεγάλων ἀλφαβηταρίων¹⁴⁶.

Ἄλλ' ἱκανὰ τῶν βιβλίων σημειοῦνται εἰς τοὺς κώδικας χωρὶς νὰ γίνεται μνεία εἰς πῶσον ἐκ τῶν σχολείων ἐχρησιμοποιοῦντο. Οὕτως συναντῶμεν παρὰ τοὺς ὀκτωήχους (Α, σ. 19α), καὶ τὰ Ψαλτήρια (Α, σ. 19α), «Ψαλτήρια ἐξηγητά»^{146α} ἴσως μεταφράσεις τοῦ βιβλίου τῆς Π. Διαθήκης.

54 Βιβλιαρία Χαρακτῆρες Ἱερογραφικοί, τοῦ Ἰσαάκ, Ἰακώβ, Ἰωσήφ, ἔτι δὲ καὶ Μελχισεδέ. | Ἐν Ἐρμουπόλει ἐν τῷ ἐξ Ἀμερικῆς φιλι-
| ελληνικῷ Τυπογραφείῳ.

11 ὅμοια τοῦ Ἀβραά. Ἐν Ἀθήναις ἐν τῷ ἐξ Ἀμερικῆς φιλελλ(ην)ικῷ
4 ὅμοια Ἐσωτερικὰς Ἐνεργείας τῆς ἐμπνεύσεως τῶν Γραφῶν ὑπὸ
N. Βάμβα.—

8 Σύνοψεις τῆς Ἱεραῆς Ἱστορίας τοῦ Κοραῖ (Α, σ. 19.)^{146β}.

Ἴσως καὶ τούτων, πλὴν τοῦ συγγράμματος Βάμβα, ἐγένετο χρῆσις ἐν τῷ ἀλληλοδιδασκικῷ.

Ἐκτὸς τῶν βιβλίων αὐτῶν ἀορίστως ἀναφέρονται Πλούταρχος (Α, σ. 35β), Ἀνθρωπολογία (Στ, σ. 22) καὶ δύο Ἄτλαντες (Η, σ. 41).

Ὁ διδάσκαλος τοῦ Ἑλληνικοῦ εἶχεν εἰς χεῖρας του τῷ 1837 :

«1 Σῶμα Ὀμηρος εἰς τόμους (Ἐκδοσις Νεοφ. Δούκα) κ(ο)μ(μά)θ(ι)α 6
» » Εὐριπίδης » » » » » 6
» » Ἐπιστολάς » » » » » 2
1 τόμος Σοφιστής » » » » » —
1 Σῶμα Κλίμαξ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης (κομμάρθια) 2
1 Τόμος Κατήχησις οἰκοδόμου.— (Α, σ. 19α).

Εἶναι λοιπὸν πιθανὸν ὅτι θὰ ἐδίδασκεν εἰς τοὺς μαθητὰς του Θρησκευτικά, Γραμματικὴν, Ὀμηρον, Εὐριπίδην, Πλάτωνα.

Ὁ Βυβιλάκης ὁμιλεῖ περὶ ἀποστολῆς εἰς τὰ σχολεῖα τῆς Κρήτης «βιβλίων διδασκικῶν, πινάκων ἀναγνώσεως, ἀριθμητικῆς κτλ. ἐξ ὧν τὰ πλεῖστα ἐλαμβάναμεν δωρεὰν ἀπὸ τῆν φιλεκπαιδευτικῆν Ἐταιρίαν, τὸ διδασκαλεῖον καὶ ἀπὸ τινὰς ἐκδότας καθῶς καὶ παρὰ τοῦ πανοσιο-

¹⁴⁶ Α, 7β, Ε, σ. 3, Στ, σ. 22.

^{146α} Ἴσως πρόκειται περὶ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 441 ἐν τῇ «Νεοελλην. Φιλολογία» τοῦ Α. Παπαδοπούλου Βρετιοῦ, (Μέρος Α', ἐν Ἀθήναις 1854, σ. 161) ἀναγραφομένου βιβλίου: «Ψαλτήριον τοῦ Προφητῆρακτος Δαβὶδ μεταγλωττισμένον εἰς τὸ ἀπλοῦν μετὰ κόπου πολλοῦ παρὰ Λαμασκηνοῦ Ἱερομονάχου Πελοποννησίου τοῦ ἐκ Δημητζίτης διὰ νὰ κάμουν οἱ ἀρχαῖοι μαθηταὶ ἀνάγνωσιν εἰς αὐτό... Ἐνεύησιν 1819. παρὰ Νικολάφ Γλυκεῖ».

^{146β} Βλ. Γκίνην-Μέξαν ὑπ' ἀρ. 1894, 1906, 2238.

λογιωτάτου Ἀρχιμανδρίτου κ. Μισαήλ» (σ. 6). Μεταξὺ τῶν σχολείων τῆς Κρήτης ἀσφαλῶς θὰ περιλαμβάνοντο καὶ τὰ Ρεθύμνιακά ¹⁴⁷, ἀφοῦ μάλιστα ὁ Βυβιλάκης ἦτο Ρεθύμνιος. Ὁ ἴδιος ἐν συνεχείᾳ προσθέτει: «Προϊόντος δὲ ἡσθάνθησαν καὶ οἱ Κρηῖτες αὐτοὶ τὴν ἀνάγκην ὥστε ἐπρομηθεύοντο πολλὰ τοιαῦτα (βιβλία) καὶ δι' ἰδίων τῶν χρημάτων».

Τῷ 1844 ὑφίστατο ἐν Ἀθήναις ἐπιτροπὴ ἐπὶ τῶν σχολείων τῆς Κρήτης. Ἀπετελεῖτο ἐξ ἐπιφανῶν ἀνδρῶν, οἳ ἦσαν οἱ καθηγηταὶ τοῦ Πανεπιστημίου Κ. Ἀσώπιος, Φίλιππος Ἰωάννου, Μισαήλ Ἀποστολίδης καὶ οἱ Γ. Γεννάδιος καὶ Ἐμμ. Βυβιλάκης. Τὸ δέκατον ἀρθρον Κανονισμοῦ τῆς Ἐπιτροπῆς εἶχεν οὕτως: «Περὶ τῆς διαχειρίσεως καὶ ἀποστολῆς τῶν συναχθησομένων βιβλίων ἢ καὶ ἄλλων ὑλικῶν μέσων πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, ἀνταποκρινομένη δι' ἐπιστολῶν τῆς ἢ ἐπιτροπῆς πρὸς τὰς ἐν Κρήτῃ ὑπαρχούσας ἤδη ἐφορείας τῶν σχολείων εἰς τὰς πόλεις Χανίων, Ρεθύμνης καὶ Ἡρακλείου θέλει ὁδηγεῖ ταύτας τὸν τρόπον τῆς διανομῆς τῶν βοηθημάτων αὐτῶν καὶ ζητεῖ λόγον τῆς διαχειρίσεώς των» (Ἐκθεσις, σ. 19). Ἐκ τῶν κωδίκων ὅμως δὲν φαίνεται οὔτε ἀλληλογραφία τῶν σχολείων Ρεθύμνης μετὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιτροπῆς οὔτε ὅτι ταῦτα ἀπὸ τοῦ 1844 ἐλάμβανον δωρεὰν βιβλία.

Τὰ σχολεῖα ἠγόραζον καὶ τὴν γραφ. ὕλην, χάρτιν ¹⁴⁸, μελάνην ¹⁴⁹, μελανοδοχεῖα ¹⁵⁰, πλάκες γραψίματος, κονδύλια ¹⁵¹, κονδυλοθήκας ¹⁵², σπόγγους ¹⁵³ «ῥῆγες» (Ε, σ. 34), κιμωλίαν ¹⁵⁴, ἀλλὰ καὶ ἐφημερίδας ¹⁵⁵.

VI. ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ ΣΧΟΛΕΙΩΝ

ΚΟΙΝΟΤΗΣ, ΕΦΟΡΙΑ, ΕΠΙΤΡΟΠΕΙΑ, ΟΙΚΟΝ. ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΙΣ, ΕΠΟΠΤΕΙΑ

Τὰ σχολεῖα τῆς περιόδου 1834-1841 ἀπετέλουν ἴδιον κοινοτικὸν ὄργανισμὸν. Τὸ πρῶγμα μαρτυρεῖ καὶ ὁ ἐπίσκοπος Καλλίνικος γράφων ἐν τῷ κώδικι Α, σ. 49β: «σημείωσις τοῦ ἐγγράφου τοῦ ὑπογε-

¹⁴⁷) Ἔχει ἀράγε σχέσιν πρὸς τὰ δωρεὰν ὑπὸ τοῦ Βυβιλάκη ἀποστελλόμενα βιβλία ἢ ἐν Α, σ. 7β σημειώσεις, ἴσως τοῦ ἔτους 1836: «ἔλαβα δωρεὰ βιβλία τοῦ δευκόου»;

¹⁴⁸) Βλ. σημ. 174. Ἔτι καὶ Α, σ. 32β «(1838)... διὰ ὅ κάλλες χαρτὶ εἰς ἀλληλοδιδασίαν, «...χαρτὶ καταστειχῶν, ...ἐνα καδέρονο χαρτὶ» Ε, σ. 4, 8, 10, ΙΙ, σ. 30 κλπ.

¹⁴⁹) Α, σ. 32β, 44β, Ε, σ. 6, 24, Ζ, σ. 5, Η, σ. 28, 30 κλπ.

¹⁵⁰) Α, σ. 47β «(1846) 15 καλαμάργια τενεκένια», Η, σ. 14.

¹⁵¹) Ε, σ. 36, Ζ, σ. 5.

¹⁵²) Η, σ. 14-15.

¹⁵³) Γ, σ. 21, Ζ, σ. 12, Η, σ. 14.

¹⁵⁴) Ζ, σ. 5, Η, σ. 28.

¹⁵⁵) «(1848 Ὀκτωβρίου 10) εἰς 1 φύλλα τῶν ἐφημερίδων» (Ζ, σ. 3, ἔτι καὶ σ. 6, 7, 8) «εἰς ποστάλιο ἐφημερίδων, 10» (Η, σ. 28 κλπ.). Ἄγνωστον περὶ τίνων ἐφημερίδων πρόκειται.

γραμμένον *ιδίᾳ χειρὶ παρὰ τοῦ κυρίου Νικολάου ταντόλου διὰ τὰ χρο-
ωστικὰ ἔγγραφα ἔλαβεν παρ' ἡμῶν διὰ (τὰ) τὰ διαφυλάξῃ καὶ πάλιν νὰ
τὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν κοινότητα τῆς σχολῆς τῆς πόλεως ρεθύμνης».*

Πῶς ἀκριβῶς εἶχον τὰ πράγματα κατὰ τοὺς ἀμέσως ἀκολουθοῦν-
τας χρόνους δὲν γνωρίζομεν. Ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, τῷ 1844 ἐν τῷ
μνημονευθέντι ἄρθρῳ Κανονισμοῦ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιτροπῆς γίνε-
ται λόγος περὶ Ἐφορίας σχολείων ὑπαρχούσης καὶ ἐν Ρεθύμνῃ. Τὸν
Μαῖον τοῦ 1847 τὸ δοθὲν εἰς τὸν Δωρόθεον γράμμα ὑπέγραψαν ἐφο-
ρία δωδεκαμελῆς, ὁ ἐπίτροπος τῶν σχολείων, δύο ἐπίτροποι τῆς Ἐκ-
κλησίας καὶ ὁ ἐπίσκοπος. Τῷ 1851 τὰ χροῶγραφα τῶν σχολείων κα-
ταγράφονται ὡς γραμμάτια τῶν Κοινῶν Καταστημάτων τῆς πόλεως
Ρεθύμνης (Θ, σ. 3, Η, σ. 25). Ἀπὸ τοῦ 1862 καὶ ἐντεῦθεν ἡ Ἐκ-
κλησία Ρεθύμνης, τὰ σχολεῖα καὶ τὸ Νοσοκομεῖον¹⁵⁶, ἀπετέλουν τὰ
Κοινὰ τῆς πόλεως Καταστήματα, ἐνιαῖον ὄργανισμὸν ὑπὸ τοῦ ἐπισκό-
που προεδρευόμενον καὶ διοικούμενον ὑπὸ πενταμελοῦς συνήθως Ἐ-
φορίας¹⁵⁷. Ἡ συνένωσις αὕτη Ἐνορίας, σχολείων καὶ νοσοκομείου
ὑπὸ ἐνιαίαν διοίκησιν ἐν Χανίοις ἔχει ἤδη συντελεσθῆ ἀπὸ τοῦ 1841¹⁵⁸.
Εἶναι λοιπὸν πιθανὸν ὅτι καὶ ἐν Ρεθύμνῃ τὰ ἄνω ἴδρύματα συνηνώ-
θησαν ἀπὸ τοῦ ἰδίου ἔτους, μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ Χαιρέτη.
Πάντως καὶ μετὰ τὸ 1841 τὰ σχολεῖα Ρεθύμνης εἶχον ἴδιον ταμεῖον,
ὡς φαίνεται ἐκ τῶν κωδίκων, καὶ αὐτοτελῆ οἰκονομικὴν διαχείρισιν
διεξαγομένην ὑπὸ ἐπιτροπῆς.

Ἐκ τῶν σημειώσεων τῶν χειρογράφων ὑποδηλοῦται ὅτι ἱκαναί
κατεβίβλιντο προσπαθεῖαι διὰ τὴν ἐξέυρξιν διδασκάλων καὶ μάλιστα
τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου. Εἰς τοῦτο προφανῶς ἀπέβλεπον αἱ ἐπιστολαί,
αἵτινες ἐστέλλοντο μετὰ τὴν ἀναχώρησιν ἢ ἐν ἑλλείψει¹⁵⁹ διδασκικοῦ
προσωπικοῦ. Ἐν ταῖς προσπαθείαις ταύταις πρέπει νὰ ἀναζητήσωμεν
ἔργον σπουδαιότατον τῆς Ἐφορίας. Καὶ ἐν χρόνοις ὑστέροις, ὡς πα-

¹⁵⁶) Κατὰ τὸν Ν. Σ τ α υ ρ ἄ κ η ν (Στατιστικὴ σ. 206, ὑπόσημ. 1) «καὶ
ἡ Χριστιανικὴ κοινότης Ρεθύμνης ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Ἐπισκόπου Καλλιμάκου
Νικολετᾶκη ἵδρυσεν ἴδιον νοσοκομεῖον».

¹⁵⁷) Π ρ ε β ε λ ἄ κ ι ς ὑπ' ἀρ. φύλ. 1606.

¹⁵⁸) Ἐν τῇ Συνοπτικῇ Βιογραφίᾳ τοῦ Ψαρουδάκη, σ. 29 παρατίθεται ἔγ-
γραφον «τῆς Ἐφορίας τῆς ἐκκλησίας, τοῦ Νοσοκομείου καὶ τῆς σχολῆς τῆς πόλε-
ως Λανίων» ὑπὸ χρονολ. 3 Ἰουλίου 1841.

¹⁵⁹) Ἐν Γ, σ. 34 ἀναγράφεται δαπάνη «(1814 Φεβρουαρίου 29 διὰ) ἐπιστο-
λαγωγία». Ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἡμερομηνίαν σημειοῦνται καὶ τὰ ἔξοδα «διὰ κιστῶν
τοῦ ζώου ὁποῦ ἐπήγεν τὸν Ψαρουδάκην εἰς Ἡράκλειον». Τὸν Μαῖον 1817 ἀνεχώ-
ρησεν ὁ Σχολάριος. Τὸν Ἰανουάριον 1818 καταβίβλινται γρ. 2 «εἰς τὸ γράμμα
ὁποῦ ἐστὲλαμεν διὰ τὸν διδάσκαλον» (Ε, σ. 33).

ρατηρεῖ ὁ Πρεβελάκις¹⁶⁰, ἡ μεγαλυτέρα μέριμνα καὶ προσπάθεια αὐτῆς ἀπέβλεπεν εἰς τὴν ἐξεύρεσιν διδασκάλων καὶ τῶν ἀπαιτουμένων διὰ τὴν λειτουργίαν τῶν σχολείων πόρων.

Τὰ δύο πρῶτα σχολικά ἔτη ὡς ἐπίτροπος τοῦ σχολείου Ρεθύμνης φέρεται εἰς, καὶ μάλιστα τῷ 1834, ὁ Γ. Παυλιουδάκης¹⁶¹. Κατὰ τὸ 1835-36 δὲν ἀναφέρεται μὲν ἐκλογή νέου ἐπιτρόπου ἀλλ' ὡς τοιοῦτος μνημονεύεται ὁ Γ. Λαγός¹⁶². Πιθανώτατα ὅμως εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ Παυλιουδάκης ἂν δ' οὕτως ἔχη τὸ πρᾶγμα, τὸ ἐπώνυμον Παυλιουδάκης ἴσως ὑποδηλοῖ ὅτι ὁ πατὴρ τοῦ Λαγοῦ ἐλέγετο Παῦλος¹⁶³.

Τῷ 1836 ἐκλέγεται νέα ἐπιτροπὴ ἐκ 3 μελῶν: «*Τῷ: 1836: 7βρίου: 1η: ῥέθυμνον. δηλοποιεῖται ὅτι διὰ κοινῆς συγκαταθέσεως τῶν πολιτῶν, ἐδιορίσθησαν διὰ ἐπίτροποι τῆς Σχολῆς. Ὁ Μιχαὴλ χιονάκης¹⁶⁴, ὅστις ἐδιορίσθη νὰ κρατῇ τὰ ἔγγραφα καὶ τὸ Ταμεῖον καὶ ὡς συμβοηθοὶ του ὁ κ. Παῦλος Μπιστάκης καὶ Γεώργιος Σπυρίδων¹⁶⁵ Βλαστός, ὅστις θέλει κρατῇ καὶ τοὺς λογαριασμοὺς τῆς Σχολῆς*» (Α, σ. 6α).

Τὴν 1ην Σεπτεμβρίου 1837 ἡ ἐπιτροπὴ πάλιν «*διὰ κοινῆς συγκαταθέσεως τῶν πολιτῶν*» ἀντικαθίσταται ὑπὸ δύο τῶρα μελῶν, τοῦ Νικολ. Δανδόλου, «*ὅστις ἐδιορίσθη νὰ κρατῇ τὰ ἔγγραφα καὶ τὸ ταμεῖον*» καὶ τοῦ Ἀντωνίου Ἀ. Μαρουλιανοῦ, ὡς «*συμβοηθοῦ του διὰ τὰ κατάστιχα καὶ λογαριασμοὺς*» (Α, σ. 18β).

Ὁ Ν. Δάνδολος ἦτο πρόσωπον ἐξέχον. Ὑπῆρξε μέλος τῆς ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν ἐν Κρήτῃ ἐπιτροπῆς τοῦ 1830¹⁶⁶ καὶ εἰς αὐτὸν ἐνεπιστεύ-

¹⁶⁰) Ὑπ' ἀρ. φύλ. 1614 κ.εξ.

¹⁶¹) Ὅρα σημ. 163.

¹⁶²) Οὕτως ἐν τῷ ἰσολογισμῷ τοῦ 1836-37 (Α, σ. 13α) «*ὅσα... μοῦ παράδωσαν εἰς τὴν παραίτησίν του ὁ Γ. Λαγός*». Ἐν. σ. 17α «*διὰ ὅσα ἔδωσα τοῦ γρηγοράκη ὁποῦ ἐχρῶσται ὁ λαγός διὰ ἔξοδα τοῦ σχολείου*». Ἐν. σ. 19β «*Τὸ Ἀγκάδι. Εἰς τὸν πρῶτον ἐπίτροπον Γ. Λαγόν... Γρ(όσια): 10θ.*». Ὁ ἀνὴρ ἀναφέρεται καὶ εἰς τὸ συναξάριον τῶν 4 Μαρτύρων. Μετὰ τοῦ Ἀντωνίου Πουρδούνη κ.ἄ. μετεκόμισαν καὶ ἐνεταφίεσαν τὰ σῶματα τῶν ἁγίων «*εἰς τὴν ἐν τῇ κώμῃ Περβόλια Μονὴν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου*». (βλ. «*Ἀκολουθία κλπ.*», σ. 9)

¹⁶³) Οἱ ἰσολογισμοὶ τῶν δύο πρώτων ἐτῶν ἐγράφησαν διὰ τῆς αὐτῆς χειρὸς, ὁ εἰς ὑπὸ τὸν ἄλλον, εἰς τὰς αὐτὰς σελίδας (Α, σ. 4β-5α). Ἐνευθεν συνάγεται ὅτι ὁ ἐπίτροπος ἦτο ὁ αὐτὸς κατὰ τὰ δύο πρῶτα ἔτη.

¹⁶⁴) Ὁ Μιχ. Χιονάκης διετέλεσε μέλος τῆς ἐπιτροπῆς τῶν περὶ τὴν Ρεθύμνην ἐπαρχιῶν τῆς διορισθείσης λήγοντος τοῦ 1829, μετὰ τὴν ἀπόδοτον τοῦ Ν. Ρενιέρη εἰς Κρήτην, καὶ πληρεξούσιος τῆς ἐπαρχίας Ρεθύμνης εἰς τὴν ἐν Μαργαρίταις ἐθνοσυνέλευσιν τοῦ 1830 (Κ ρ ι τ ο β ο υ λ ῖ δ η ς, σ. 489, 511, 528).

¹⁶⁵) Ἐάν ἐγράφη κατὰ λάθος οὕτως ἀντὶ Γεώργιος Σπυρίδωνος Βλαστός, τότε θὰ πρόκειται διὰ τὸν ἄνδρα, περὶ οὗ ἀναφέρει καὶ ὁ Πρεβελάκις (ὑπ' ἀριθ. φύλ. 1608).

¹⁶⁶) Κ ρ ι τ ο β ο υ λ ῖ δ η ς, σ. 541.

θη ὁ ἐπίσκοπος Καλλίνικος τῷ 1841 τὴν εἰς χρεώγραφα περιουσίαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν σχολείων πρὸς φύλαξιν. Ὁ Ἀντώνιος Μαρουλιανὸς ἦτο ἐκ τῶν μεγαλεμπόρων τῆς πόλεως καὶ, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν κωδίκων, ἀνθρῶπος ἐπιμελῆς καὶ φιλόκαλος μὲ ἱκανὰς λογιστικὰς γνώσεις. Τώρα τὸ βιβλίον ἐσόδων καὶ ἐξόδων (Κῶδ. Α) τακτοποιεῖται καὶ γίνεται ἐκκαθάρισις καὶ καταγραφή τῶν παλαιῶν χρεῶν¹⁶⁷. «Ὅτι δὲ τὰ σχολεῖα εὔρον ἐν τῷ προσώπῳ τῶν δύο τούτων ἀνδρῶν τοὺς ἐπιτρόπους, τοὺς ὁποίους ἐχρειάζοντο, καὶ ὅτι διεξήγετο καλῶς ἢ διαχειρίσις ὑποδηλοῦται ἐκ τῆς παραμονῆς τῶν ἰδίων ἐν τῇ ἐπιτροπείᾳ μέχρι καὶ τοῦ 1841.

Τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1841 ὁ Ν. Δάνδολος ἀνεχώρησε διὰ τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου¹⁶⁸. Ἐπέστρεψε τῇ 12ῃ Ἀπριλίου 1842 καὶ παρέδωκε τὰ ἔγγραφα τῆς Σχολῆς «τῷ ἐπιτρόπῳ» αὐτῆς¹⁶⁸. Ἐπομένως εἶχεν ἤδη ἐκλεγῆ νέος ἐπίτροπος, ἴσως ὁ (Χαράλαμπος;) Φελουτζῆς, ὁ κατὰ τὴν σημείωσιν τοῦ Καλλινίκου λαβὼν «46 κομμάτια ἔγγραφα».

Λήγοντος τοῦ 1844, πιθανῶς, ἐπωμίσθη τὴν ἐπιτροπεῖαν ὁ Ἀναγνώστης Κούνουπας, ὀλίγα γράμματα γινώσκων, ἐὰν αὐτὸς εἶναι ὁ γράφων τὰς ἐν ἀρχῇ τοῦ κώδικος Ε σημειώσεις. Τῇ 21 Ἰουλίου 1846 «ἀναδέχθη τὴν ἐπιτροπὴν τοῦ σχολείου» ὁ Στ. Βαρούχας¹⁶⁹.

Τὸν Νοέμβριον τοῦ 1851 παρητήθη ὁ ἐπίτροπος Ἀναγνώστης Ἀγγελιδάκης καὶ ὁ γραμματεὺς Ἰωάννης Μ. Βολανάκης. Ἐὰν μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ Βαρούχα ἐμεσολάβησεν ἡ ἐπιτροπεῖα ἄλλου τινὸς δὲν φαίνεται ἐκ τῶν κωδίκων. Ὅπως δὲποτε «τῇ 1 Νοεμβρίου 1851 ἐπὶ Συνεδριάσεως τῶν πολιτῶν τὸ ἐσπέρας ἐντὸς τοῦ Ἀρχιερατικοῦ Ὁῦκου¹⁷⁰, δώσας λογισμὸν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τῶν σχολείων μας ὁ Κύριος Ἀναγνώστης Ἀγγελιδάκης ὡς ἐπίτροπος αὐτῶν, μετὰ τοῦ Κυρίου Ἰωάννη Μ. Βολανάκη γραμματέως, παραιτήθησαν, καὶ διὰ συναίνεσεως πάντων ἐδιορίσθησαν διὰ τὸ ἐπόμενον εἰς θέσιν τῶν, ὁ Κύριος Ἰωάννης Κορωνάκης, καὶ μετ' αὐτοῦ Ἰραμματέως ὁ Κύριος

¹⁶⁷) Βλ. σημ. 90.

¹⁶⁸) Α, σ. 50α.

¹⁶⁹) Ε, σ. 15.

¹⁷⁰) Καὶ μετὰ τὸ 1862 ἐν τῷ αὐτῷ χώρῳ ἐγίνετο ἡ ἐκλογὴ. Ὁ Πρεβελάκης γράφει: «Ἡ ἐκλογὴ δὲ τῶν Ἐφόρων ἐγένετο ὑπὸ τῶν πολιτῶν εἰς γενικὴν συνέλευσιν, συναρκομένων ἐν τῷ Ἐπισκοπεῖῳ ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Θεοφιλεστάτου Ἐπισκόπου Ρεθύμνης καὶ Ἀδλοποτάμου διὰ μυστικῆς ψηφοφορίας καὶ ἡ περιόδος τῆς θητείας ἦτο διετής. Εἶχε δὲ ἡ Ἐφορὰ αὐτὴ καὶ ἰδίαν σφραγίδα, ἣτις ἦν ὠσειδῆς μὲ σταυρὸν ἐν τῷ μέσῳ περιβαλλόμενον ὑπὸ κλάδων δάφνης καὶ μετὰ τὰς λέξεις κύκλῳ «Ἐφορὰ τῶν ἐν Ρεθύμνῃ Κοινῶν Καταστημάτων» (φῶτ. ὑπ' ἀφ. 1606).

Φανούριος Κ. Βλαστός, πρὸς τὸν ὅποιον παρεδόθησαν ὅλα τὰ ἔγγραφα καὶ λοιπὰ ἀνήκαντα εἰς τὰ Σχολεῖα» (Η, σ. 25).

Ὁ χρόνος τῆς θητείας τῆς ἐπιτροπῆς, ὅπως κατέστη φανερόν, δὲν ἦτο πάντοτε ὁ αὐτός.

Ἡ ἐπιτροπὴ κατὰ τὴν λήξιν τῆς ὑπηρεσίας της ἐδίδεν εὐθύνας «ἐπὶ συνεδριάσεως τῶν πολιτῶν ἐν τῷ ἀρχιερατικῷ οἴκῳ». Ὅτι δὲ τὰ σχολεῖα ἐτέλουν ὑπὸ τὴν ἀνωτάτην ἐποπτείαν τοῦ Ἐπισκόπου δὲν ἀναφέρεται μὲν ρητῶς εἰς τοὺς κώδικας, ἀλλὰ γίνεται καὶ ἐξ αὐτῶν δῆλον. Τῷ 1851 «ἡ Ἀπτοῦ Θεοφιλῆ Ἁγίου Ρεθύμνης καὶ Ἀδλοποτάμου» (Η, σ. 25) ἔχει εἰς χεῖράς του τὰ «ὁμόλογα ἔγγραφα διαφόρων χρεώστων» τῶν σχολείων. Καὶ εἰς τὸν γενικὸν ἰσολογισμόν, ὁ ὅποιος κλείει τὴν 31 Αὐγούστου 1840, ὁ ἐπίσκοπος Καλλίνικος θέτει τὴν ὑπογραφήν του: «ῥ' ὁ ρεθύμνης καὶ ἀδλοποτάμου Καλλίνικος ἐπιβεβαιοῖ» (Α, σ. 48β). Ὅτι δ' οὕτως εἶχε τὸ πρᾶγμα καὶ εἰς χρόνους μεταγενεστέρους ἤδη ἐλέχθη.

Τῷ 1834 Ἐπίσκοπος Ρεθύμνης ἦτο ὁ Ἰωαννίκιος Λαζαρίδης, ἀρχιερατεύσας μέχρι τοῦ 1838, ὅτε προήχθη εἰς τὴν Μητρόπολιν Ἰωαννίνων. Τοῦτον διεδέχθη εἰς τὸν ἐπισκοπικὸν θρόνον Ρεθύμνης ὁ ἀπὸ Ἀδλοποτάμου Καλλίνικος (1838-1869). Οἱ δύο οὗτοι ἀρχιερεῖς ἤσκησαν¹⁷¹ κατὰ τὴν ἐξεταζομένην περίοδον τὴν ἐποπτείαν ἐπὶ τῶν σχολείων τῆς πόλεως. Ὁ Ἰωαννίκιος νομίζω καὶ ἐγὼ ὅτι εἶναι αὐτὸς¹⁷² οὗτος ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς, ὁ παλαιὸς διδάσκαλος Ρεθύμνης. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸν ὅτι καὶ εἰς ἰδικάς του προτροπὰς ὀφείλεται ἡ ἀπὸ τοῦ 1834 λειτουργία σχολείου ἐν Ρεθύμνῃ.

¹⁷¹) Διὰ τὸν Καλλίνικον ἔχομεν ἐνδείξεις. Ἐλλείπουσιν ὅμως διὰ τὸν Ἰωαννίκιον. Οἱ ἰσολογισμοὶ τῶν ἐτῶν 1834-35 καὶ 1835-36 μένουσιν ἀνυπόγραφοι. Οὐδὲ γίνεται μνεῖα Ἐπισκόπου ἐν ταῖς σημειώσεσιν ἐκλογῆς ἐπιτρόπων τοῦ 1836 καὶ 1837.

¹⁷²) Ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Πνευμ. Ἐστίας Ρεθύμνης σφῶνται βιβλ. α καὶ χειρόγραφα ἀνήκοντά ποτε εἰς τὸν Ἰωαννίκιον καὶ μαρτυροῦντα ὅτι ὁ κτήτωρ αὐτῶν εἶχεν εὐρύτητα γνώσεων τοιαύτην, οἷαν ἐκέκτητο ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς. Ἐπὶ τινων ἄλλωστε σημειοῦται «καὶ τότε ἐκ τῶν τοῦ Ἰωάννου Λαζαροπούλου». (Βλ. μελέτην μου «Ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἰωάννου Μεταξᾶ-Λαζαροπούλου» δημοσιευομένην ἐν τῷ 9ῳ τεύχει τοῦ περιοδικοῦ Χανίων («Κρητικὴ Ἐστία»).

Ὁ Εὐαγγελίδης (Παιδ. 2ος, σ. 169) παρουσιάζει ὡς δύο διακεκριμένα ἀπ' ἀλλήλων πρόσωπα τὸν «Ἰωάννην (Μεταξᾶν), συγγενῆ Γρηγόριου Ε καὶ τῆς ἐν τῇ πόλει ἐκείνῃ οἰκογενείας τῶν ἰσχυρῶν Λαμβέγγηδων καὶ τὸν Ἰωαννίκιον Λαζαρίδην μαθητὴν τῆς σχολῆς Κυδωνίων» διδασκάλους ἐν Ρεθύμνῃ. Ὁ διαχωρισμὸς εἶναι ἀσπέρικτος. Ὡς ὁ Γεώργιος διδάσκαλος, γενόμενος μοναχὸς μετονομάσθη εἰς Γρηγόριον (ὄρα ἀνωτ. σημ. 8), οὕτω καὶ ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς, ὁ κατὰ Sieber ἀνήκων εἰς τὸ «ἐπιφανὲς τάγμα τοῦ Ἑλληνικοῦ κλήρου», γενόμενος Ἐπίσκο-

VII. ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ ΣΧΟΛΕΙΩΝ
Π Ο Ρ Ο Ι

Ἐκτὸς τῶν κτηρίων τῆς ἑλληνικῆς καὶ ἀλληλοδιδασκτικῆς σχολῆς ἡ ἀκίνητος περιουσία τῶν σχολείων περιελάμβανε πιθανῶς καὶ ἄλλας οἰκοδομὰς. Εἰς τοὺς κώδικας γίνεται λόγος περὶ ἀγορᾶς οἰκήματος¹⁷³, ἐπισκευῆς¹⁷⁴, ἐκμισθώσεως¹⁷⁵ καὶ εἰσπράξεως ἐνοικίου¹⁷⁶.

Ἄλλὰ τὰ σχολεῖα εἶχον καὶ κινητὴν περιουσίαν. Τὸ ἀρχικὸν ἀποθεματικὸν αὐτῶν κεφάλαιον ἀνήρχετο εἰς 4000 γρόσια¹⁷⁷. Πῶς ἀηγοτίσθη τοῦτο δὲν ἀναφέρεται. Κατανεμηθὲν εἰς 8 τμήματα ἕκ 500 γροσίων ἐδόθη ὡς δάνειον εἰς ὀκτὼ Ρεθυμνίους. Τῷ 1837 σημειοῦται τὸ πρῶτον καὶ ἐνάτη ὁμολογία ἰσόποσος πρὸς τὰς ἄλλας¹⁷⁸. Ἴσως προέρχεται ἕκ περισσεύματος τῶν ἐσόδων τῆς σχολῆς κατὰ τὸ 1835-36¹⁷⁹. Τῷ 1838 ὁ ναὸς τῶν Εἰσοδίων ἐκχωρεῖ εἰς τὰ σχολεῖα τῆς πόλεως ἑπτὰ χρεώγραφα ἕκ 500 γροσίων ἕκαστον¹⁸⁰ καὶ τὸ ἐπιπλέον ἔτος

πος ἠδύνατο νὰ μετονομασθῆ εἰς Ἰωαννίκιον. Ὡς ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν ἄνδρα θεωροῦσιν τὸν Ἰωάννην Μεταξᾶν καὶ τὸν Ἰωαννίκιον Λαζαρίδην ἄλλοι τε καὶ οἱ Ψιλᾶκης (Ἱστορία τῆς Κρήτης Γ', σ. 324) καὶ Κριτοβουλίδης. Ὁ Εὐαγγελίδης καὶ ἄλλαχοῦ συγγέει τὰ πρόσωπα (βλ. καὶ «Μύσωνα» I [1932], σ. 46 ἐν παραβολῇ πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ Ψιλᾶκη ἐνθ' ἄνωτέρω λεγόμενα περὶ Μεγαλοβρυσανοῦ, Ἰωάννου Μεταξᾶ, ἐπισκόπου Αὐλοποτάμου καὶ τῆς συγγενείας τῶν δύο τελευταίων πρὸς τὸν Γρηγόριον τὸν Ε'.

¹⁷³) Ε, σ. 6.

¹⁷⁴) Ε, σ. 8, 10.

¹⁷⁵) «(1847 10,3ῖριος 10) ἔλαβον ἀπὸ τὸ ὀσπίτιον ὁποῦ ἐκάθισεν ὁ πρωτοσύγγελος ἐνοίκιον (γρ.) 50» (Ε, σ. 32).

¹⁷⁶) Ε, σ. 32. Ὅρα αὐτόθι σ. 33 καὶ Η, σ. 46.

¹⁷⁷) «1831: 9βρ(ίον): 1—κεφάλαια

500 : εἰς Ἰω: δροσάκη

500 : εἰς Ν: Χα(ιζη)/κωνσι(ανί)ου

500 : εἰς Ν: Λάνδολον

500 : εἰς Γρη. Σαουνάτζο

500 : εἰς Παυλ. μπιστάκη

500 : εἰς Ἰω: ἀτόν

500 : εἰς σπ: χρομμονιστηριανὸ

3500 :

500 : εἰς Ἀντώνιον: Α: Μαρτυλιανὸν καὶ Συσ(ν)δρ(ο)φ(τα)

(Λ, σ. 1β).

¹⁷⁸) «Ἱστορία μνηολογημένη καὶ χρονολογημένη: 1835: 7βρίου αν . Εἰς βάρος) Χαρ(α)λ(ά)μ(που) φελουτζῆ. (Γρόσια) 500» (αὐτόθι σ. 18β).

¹⁷⁹) Τὰ ἔσοδα ἀνήλθον εἰς 5838:23 (Λ, σ. 4β) καὶ τὰ ἔξοδα εἰς 5436:31 γρόσια (σ. 5α). Ἐν τέλει δὲ τῆς ἀναγραφῆς τῶν ἐξόδων προστίθεται: «Νὰ δώ-σῃ ὁ Ἐπίτροπος τῆς Σχολῆς διὰ Ἱσολογισμόν 401:35» (αὐτόθι).

¹⁸⁰) Α, σ. 22β.

διὰ χειρὸς τοῦ ἐπιτρόπου τῆς ἐκκλησίας Βασιλείου Κασέλα ἄλλα δύο ἄξια 3.661,18 γροσίων. Βραδύτερον (Α, σ. 4) προστίθεται νέα ὁμολογία ἐκ 2.000 γροσίων καὶ οὕτως ἡ περιουσία τῶν σχολείων ἀνέρχεται τῷ 1841 εἰς 13.661 γρόσια. Τῷ 1850 φθάνει εἰς τὰ 50.211 (Η, σ. 25) καὶ τὸ ἐπόμενον ἔτος εἰς τὰ 60.382 γρόσια (Η, σ. 49).

Τὰ ἔσοδα τοῦ σχολικοῦ Ταμείου προήρχοντο :

1) Ἐκ τοῦ τόκου πρὸς 15 % τῶν ἀνωτέρω κεφαλαίων¹⁸¹.

2) Ἐκ τῶν διδάκτρων. Κατὰ τὴν διετίαν 1838-40 τὰ συναγόμενα μηνιαίως ἐκ τῆς Ἀλληλοδιδασκτικῆς σχολῆς, τὰ «*μηνιαῖα*» (Α, σ. 39β, 40α), ἀνήρχοντο κατὰ μέσον ὄρον εἰς 133 γρόσια, ὑπερέβαλλον δηλ. τὸν μισθὸν τοῦ διδασκάλου (120 γρ., Α, σ. 30α) καὶ τὰ ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς εἰς 127 γρόσια. Τὰ προηγούμενα ἔτη τὰ δίδακτρα κατεβάλλοντο κατὰ τριμηνίαν. Τὸ ποσὸν αὐτῶν, ὡς ἐλέχθη, δὲν ἦτο αὐστηρῶς ὁρισμένον.

Κατὰ τὰ ἔτη 1834-35 καὶ 1836-37 κατὰ μέσον ὄρον 12 ἄνθρωποι καταβάλλουσιν ἕκαστος 15 γρόσια τὴν τριμηνίαν, ἦτοι 5 μηνιαίως¹⁸², καὶ 13 ἄνθρωποι, πάλιν κατὰ μέσον ὄρον, πληρώνουσι 30-90 γρόσια, ἦτοι 10-30 κατὰ μῆνα. Ἴσως οἱ τελευταῖοι κατέβαλλον δίδακτρα τοῦ ἑλληνικοῦ. Πάντως οἱ πλείστοι ἐξ αὐτῶν φαίνονται κάτοικοι Ρεθύμνης καὶ πιθανῶς ἦσαν οἱ πλουσιώτεροι καὶ φιλοτιμότεροι.

Κατὰ μέσον ὄρον τὰ σχολεῖα εἰσέπραττον μηνιαίως :

	τῷ 1850	1850-51
Ἑλληνικὸν	153,30 γρόσια	46 ¹⁸³ γρόσια
Ἀλληλοδ. ἀρρένων	279 »	305 »
» θηλέων	91 »	53 »

¹⁸⁴ Ἀπὸ τοῦ 1848 τὰ δίδακτρα εἰσεπραττόντο διὰ χειρὸς τοῦ Μ. Γιαννισάκη¹⁸⁴.

¹⁸¹) Βλ. Α, σ. 2β: «*Ἀγούσιον : 31 : ἀπὸ διάφορα τῶν γροσίων : 4000:— διὰ ἕνα χρόνον πρὸς : 15 τὰ %*» καὶ Α, σ. 50α: «*καὶ αὐτὰ ἦσαν καταμοιρασμένα εἰς τοὺς πολίτας διὰ τὰ τοκίζονται πρὸς 15 τοὺς % κατ' ἔτος πρὸς ἑξοικονομήσιν τῶν ἐξόδων διδασκάλων καὶ σχολῆς*».

¹⁸²) Καὶ ὁ Κοζύρης σημειώνει τῇ 30 Ἰανουαρίου 1832 («*Κρητ. Χρον.*» Α' [1947], σ. 336): «*Ἐγράψατε τὸ ἔγγονι μου τὸ Λιανάκη σὸ σκολεῖον γὰρ δίδει τὸν χρόνον γρ. 63*». Καὶ τὴν 11 Φεβρουαρίου: «*Ε' τῆς Ἀποκρᾶς ἐπῆγα τὸν Κωσταντῖνο τὸ Λιανάκη, τὸ ἔγγονι μου, σὸ ἀλληλοδιδασκτικὸν σχολεῖον σὸ Κάστιρο*». Αἱ πληροφορίες εἶναι πολύτιμοι. Τῷ 1832 ἐλειτούργει εἰς τὸ Ἡράκλειον ἀλληλοδιδασκτικόν. Οἱ μαθηταὶ ἐπλήρωναν δίδακτρα 5 γρόσια μηνιαίως.

¹⁸³) Ἡ ἐλάττωσις ἀράγε τοῦ εἰσπραττομένου ποσοῦ τῶν διδάκτρων ὀφείλεται εἰς τὴν ἐλάττωσιν σὺν τῇ προσλήψει τοῦ Ν. Μόσσαιου τοῦ διδασκαλικοῦ μισθοῦ ἢ εἰς διαρροὴν τῶν μαθητῶν, ἐπακολουθήσαντα τὴν ἀλλαγὴν τοῦ διδασκάλου ;

¹⁸⁴) Ζ, σ. 2 κλπ.

β) Ἐκ συνδρομῆς Σταυροπηγιακῶν Μονῶν.

Μεταξὺ τῶν «ἀναγκαιότων» (sic) ἐγγράφων τῆς Σχολῆς» (Α, σ. 18β) καταλέγονται «2 Γράμματα Πατριαρχικά τῶν 1836)—*Νοεμβρίου 9 καὶ Μαρτίου 9. 1 ὅμοιον τοῦ ἁγίου Ρεθύμνης (τῶν 1836 Νοεμβρίου 11.) καὶ «1 ὑποχρεωτικὸν ἀπόδειξις τῆς μονῆς τοῦ ἀρκαδίου, διὰ τὴν κατὰ τριμηνίαν πληρωμὴν εἰς τὸ σχολεῖον. ἀπὸ Γρόσια 175 κατὰ τριμηνία, τοῦ ὁποίου ἡ χρονολογία εἶναι ἀπὸ τὰ 1836—Ἰουλίου αἱ .—» (Α, σ. 18β). Ἡ χρονολογικὴ συσχέτισις τῶν ἀνωτέρω ἐγγράφων ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τὰ πατριαρχικά γράμματα παρώτρυναν τὰ Σταυροπηγιακὰ μοναστήρια νὰ ἐνισχύσωσιν οἰκονομικῶς τὰ σχολεῖα. Ὅτι δ' οὕτως εἶχε τὸ πρῶτον φαίνεται ἐκ τοῦ κώδ. Α, σ. 49β. Μετὰ τῶν ἄλλων ἐγγράφων τῷ 1841 ὁ Ν. Δάνδολος παρέλαβε «*Δύω πατριαρχικὰς ἐπιστολάς διὰ τὴν συνδρομὴν τῆς σχολῆς παρὰ τῶν μοναστηρίων καὶ ἐν ὅμοιον τοῦ α: Π: Ἰωαννίνων*»¹⁸⁵.*

Ἄλλὰ πλὴν τοῦ Ἀρκαδίου κ.ἄ. Μοναὶ ἀπὸ 1 Ἰουλίου 1836 ὑπόσχονται «*Νὰ Βοηθοῦν καὶ Νὰ Συνεισφέρουν Κατ' ἔτος Εἰς Τὰ σχολεῖα Τῆς Ρεθύμνης. Κατὰ Τὸν ἐφεξῆς τρόπον*

Τὸ Ἀρκαδί κατέτος (με ἀπόδειξιν) . . .	Γρ. 100
Τὸ Ἀρσάνι »	300
Ὁ Ἀσώματος »	300
Ὁ Προφήτης Ἰλιάς	250 (Α, σ.

19β). Μέχρι τέλους Αὐγούστου 1840 αἱ Μοναὶ συνεισέφεραν ἐν ὅλῳ 5.600 γρόσια.

Ἄλλὰ καὶ βραδύτερον τὰ Μοναστήρια δὲν ἔπαυσαν συντρέχοντα τὰ

¹⁸⁵ Ἴσως πρόκειται διὰ τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν «ἐν ὅμοιον (γράμμα) τοῦ ἁγίου Ρεθύμνης» κλπ. Ἄγιος πρόφην Ἰωαννίνων ἦτο πιθανότατα ὁ Ρεθύμνης Ἰωαννίκιος ὁ διατελέσας ἀπὸ τοῦ 1838-1840 μητροπολίτης Ἰωαννίνων (βλ. Ν. Τ ω μ α δ ά κ η, Ἐλεγχος τῶν ἐν Κρήτῃ ἀρχιερατευσάντων... ΕΕΚΣ Γος, σ. 140). Ὁ Ἰωαννίκιος ἀποκαλεῖται Κρής καὶ Ρεθύμιος καὶ ἀνεπιὸς τοῦ ἐπισκόπου Αὐλοποτάμου Γεδεών. Ὁ τάφος του εὑρηται ἐν Ρεθύμνῃ (βλ. Ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἰωάννου Μεταξά-Λαζαροπούλου, «Κρητ. Ἐστία», τεύχος 9ον). Ὁ Πρεβελάκις (ὑπ' ἀρ. φύλ. 1609) γράφει ὅτι ὁ πατήρ τοῦ Ἰωάννου Μεταξά (= Ἰωαννικίου Λαζαρίδου) ἐλέγετο σιὸρ Ἀνάστος καὶ κατήγετο ἐκ Δημητσάνης. Διὰ τὸ ν' ἀποκαλεῖται ὁμοίως ὁ Ἰωαννίκιος Κρής πιθανῶς ἐγεννήθη ἐν Κρήτῃ. Διὰ τὸν Γεδεών καὶ τὸν Μεταξάν ὁ Ψιλάκης γράφει (Ἱστορία τῆς Κρήτης Γ', σ. 324 ὑποσ. 1) ὅτι «ἦσαν συγγενεῖς στενοὶ τοῦ ἐκ Δημητσάνης Πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Ε' καὶ πρὸς μητρὸς θεῖοι τῶν ἐν Ρεθύμνῃ γνωστῶν Δαμβεργῶν». Μήπως λοιπὸν ὁ Γεδεών, εἰς κατήγετο ἐκ Δημητσάνης, εἶχε μεθ' ἑαυτοῦ παραλάβει εἰς Κρήτην τὸν σιὸρ Ἀνάστον, πιθανῶς ἀδελφόν του, καὶ τοῦτου υἱὸς καὶ τινος Ρεθυμνίας, στενῆς συγγενοῦς τῶν Δαμβεργῶν, ἦτο ὁ Ἰωάννης, ὁ μετέπειτα Ἰωαννίκιος;

σχολεῖα. Τὸν Ἰούλιον ταῦ 1843¹⁸⁶ εὐρίσκειτο εἰς Κρήτην ἑξαρχος πατριαρχικός ὁ πρῶν Σμύρνης Χρῦσανθος¹⁸⁷. Ταῖς ἐνεργείαις αὐτοῦ ἡ Μονὴ Πρέβελη συνεισφέρει διὰ πρώτην φοράν 1000 γρόσια καὶ αἱ Μοναὶ Ἀρκαδίου, Ἀρσανίου καὶ Ρουσιτικῶν χορηγοῦσιν ὑποσχετικὰ¹⁸⁸ εἰς τὰ σχολεῖα ὅτι θ' ἀποδίδωσι κατ' ἔτος αὐτοῖς 2000 γρόσια ἢ πρώτη, 1200 ἢ δευτέρα καὶ 350 ἢ τρίτη. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ὅσα λέγονται ἐν τῷ ἐγγράφῳ Ἀρσανίου¹⁸⁹: «ἦλθεν τῇ 12 Ἰουλίου αὐμγ' ἔτει εἰς τὸ ἱερόν μοναστήριόν μας πατριαρχικός ἑξαρχος ὁ πανιερώτατος ἅγιος πρῶν σμύρνης Κοσ Χρῦσανθος καὶ ἐδιάβασεν πατριαρχικάς καὶ συνοδικὰς ἐπιστολάς, καὶ προέτερεψεν ἡμῶς καὶ τοῦτο κοντὰ εἰς τὰς λοιπὰς συμβουλὰς τὸ νὰ ἀποδίδωμεν ἐτήσιον εἰς βοήθειαν εἰς τῆς ἐν τῇ πόλει θεθῆμνης ὑφισταμένης σχολῆς, λοιπὸν ἐπεισθημεν εἰς τὰς συμβουλὰς αὐτῆς . . .» ἔτι σαφέστερα εἶναι ὅσα ἀναγινώσκουμεν ἐν τῷ ὁμολόγῳ τῆς Μονῆς Ἀρκαδίου¹⁹⁰.

¹⁸⁶) Γ', σ. 29. Ὅρα καὶ κατωτέρω σημ. 188.

¹⁸⁷) Ὁ Χρῦσανθος διεδέχθη τὸν Σεραφεῖμ εἰς τὴν Μητρόπολιν Σμύρνης τῷ 1833 («Μικρασιατικά Χρονικά» Α, σ. 191). Βραδύτερον ἐγένετο Μητροπολίτης Κρήτης (Ν. Γ ω μ α δ α κ η ς, Ἐλεγχος... ΕΕΚΣ Γ' [1940]).

¹⁸⁸) Τὰ χειρόγραφα ἀπόκεινται παρὰ τῷ Ἐκκλῆσ. Συμβουλίῳ Ρεθύμνης. Τὸ ὁμολόγον τῆς Μονῆς Ρουσιτικῶν φέρεται μὲν χρονολογίαν 27 Ἰουλίου 1861, ἀλλὰ μνημονεῖται καὶ ἄλλο παλαιότερον ἐγγράφον «ἔχοντες ὅπ' ὄψιν τὸ ἀπὸ 27 Ἰουλίου 1843 ὑποσχετικὸν μας ἐπιβεβαιωμένον παρὰ τε τοῦ Σεβασμιωτάτου πρῶν Σμύρνης τότε δὲ σταλέντος ἐνταῦθα ὡς Πατριαρχικοῦ Ἐξάρχου... κυρίου Χρυσάνθου...» κλπ.

¹⁸⁹) Δίφυλλος λεπτὸς χάρτης διαστ. 0,368 × 0,230, γεγραμμένος μόνον ἐπὶ τῆς α' σελίδος. Ἐν ἀρχῇ τοῦ ἐγγράφου «τ' ὁ πρῶν Σμύρνης καὶ ἑξαρχος Πατριαρχικός Χρῦσανθος βεβαίωσι», ἐν τέλει δὲ «τ' ὁ Ρεθύμνης καὶ ἀυλοποτάμου. Καλλίνικος συνεπιβεβαίωσι». Τὸ ἐγγράφον ὑπὸ χρονολογίαν «1843: Ἰουλίου 15: Ἐν μονῇ ἀρσανί» ἔχει ὑπογράψει ὁ ἠγούμενος Δαμιανὸς κ.ἄ. μοναχοί. Ἀριστερεῶ τῶν ὑπογραφῶν τύπος τῆς ἐγκοίλου κυκλικῆς σφραγίδος τῆς Μονῆς ἐχούσης ἐν μέσῳ τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ περὶ αὐτὴν τὰ γράμματα: «1834 Ἡ σφραγὶς τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἀρσανίου».

¹⁹⁰) Ἐγγράφον τῆς Ἱ. Μονῆς Ἀρκαδίου, δι' οὗ αὕτη ὁμολογεῖ ὅτι θὰ καταβάλλῃ ἐτησίως εἰς τὰ σχολεῖα τῆς πόλεως Ρεθύμνης 2000 γρόσια (14 Ἰουλίου 1843). Ἐπὶ τῆς α' σελ. διφύλλου χάρτου, ἔχοντος ὕδατινας γραμμὰς καὶ σῆμα, διαστ. 0,360 × 0,238. Ἀριστερᾶ τῶν ὑπογραφῶν τύπος σφραγίδος τῆς Μονῆς, ἐχούσης ἐν μέσῳ εἰκόνα τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος. Κάτω τῆς σφραγίδος ἡ ὑπογραφή τοῦ Καλλινίκου. Τὸ ἐγγράφον ἴσως ἐγράφη διὰ χειρὸς τοῦ Χρυσάνθου ἢ γραφῆ ὁμοιάζει πρὸς τὴν ὑπογραφήν του. Ἐπὶ τῆς δ' σελίδος τοῦ χάρτου «Ἐγγράφον Ἀρκαδίου».

τ' Ὁ πρῶν Σμύρνης καὶ ἑξαρχος πατριαρχικός Χρῦσανθος βεβαίωσι

» Οἱ ὑπογεγραμμένοι ὅ τε ἠγούμενος Ἱερομόναχοι καὶ Μοναχοὶ τῆς Σταυροπηγιακῆς Μονῆς τοῦ Ἀρκαδίου τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ ἐν τῇ Ἐπισκοπῇ Ρεθύ-

Τὴν 1^η Ὀκτωβρίου 1843 συνεισφέρουσι τὸ πρῶτον καὶ ἄλλαι Μοναί, ἡ τοῦ Βωσάκου, Χαλέπας καὶ Ἀγ. Παντελεήμονος τῆς ἱερᾶς Ἐπισκοπῆς Ρεθύμνης καὶ Ἀδλοποτάμου¹⁹¹. Εἶναι λοιπὸν πιθανώτατον ὅτι εἰς τὰς ἐνεργεῖας τοῦ πατριαρχικοῦ ἀντιπροσώπου ὀφείλεται ἡ προσθήκη τῶν νέων συνδρομητῶν.

Ἐκτοτε μέχρι τοῦ 1851 συνεισφέρουσιν ὅλα τὰ ἀνωτέρω μοναστήρια¹⁹². Ὑποσχετικὰ ἔγγραφα εἶχον παρῖσχει πλὴν τῶν μνημονευθεισῶν καὶ αἱ μοναὶ Βωσάκου διὰ 400 γρόσια καὶ Χαλέπας διὰ 300¹⁹³.

4) Ἐξ εἰσφορῶν τῶν ἐμπόρων τῆς πόλεως κ.ἄ. ἰδιωτῶν.

Αἱ εἰσφοραὶ ἀρχίζουσιν ἀπὸ τοῦ 1834¹⁹⁴. Τὸ δεύτερον ἔτος συν-

μνης, δηλοιοῦμεν ὅτι, ἐπειδὴ καὶ ἦλθεν εἰς τὸ Ἱερὸν ἡμῶν Μοναστήριον πατριαρχικὸς ἔξαρχος ὁ πανιερώτατος ἅγιος π. Σμύρνης κύριος Χρῦσανθος, καὶ διέγνωσεν εἰς ἡμᾶς πατριαρχικὰς καὶ Συνοδικὰς ἐπιστολάς, εἰς τὰς ὁποίας προείρεται ἡμᾶς, ἡ ἀγία τοῦ Χριστοῦ μεγάλη Ἐκκλησία, μετὰ τῶν λοιπῶν συμβουλῶν καὶ τοῦτο, ὅτι νὰ συνεισφέρωμεν συνδρομὴν ἐτήσιον, εἰς τὰς ἐν τῇ πόλει Ῥιθύμνης εὐοικοκόμενας σχολὰς, ἐπεισθίμεν καὶ ἡμεῖς εἰς αὐτὰς τὰς συμβουλάς, καὶ ὁμοθυμαδὸν ἐπροσφέραμεν δύο χιλιάδας γρόσια, διὰ τὰ ἀποδίδωμεν ἐτησίως εἰς αὐτὰς τὰς σχολὰς. καὶ ὅταν λάβῃ περισσοτέραν πρόσδον τὸ Ἱερὸν Μοναστήριόν μας, εἰς τὴν κατάστασιν καὶ εὐταξίαν μας ὑποσχόμεθα ἔτι ν' ἀδξήσωμεν αὐτὴν τὴν ἐτήσιον συνεισφορὰν μας, καὶ ἐνδείξιν τῆς τε ἐτησίου καταβολῆς μας τῶν δύο χιλιάδων, καὶ τῆς μετὰ ταῦτα ἀδξήσεως γέγονεν τὸ παρὸν μας καὶ ἐδόθη τοῖς ἐφόροις αὐτῶν τῶν σχολῶν τῶν κειμένων ἐν τῇ Ῥιθύμνῃ ὅπως ἔχωσι τὸ κῆρος, καὶ τὴν ἰσχὺν διὰ τὰ λαμβάνωσι αὐτὴν τὴν ἐτήσιον συνεισφορὰν, ἀπὸ τοῦ Ἱερῶν ἡμῶν Μοναστηρίου παρ' ἡμῶν καὶ παρὰ τῶν διαδόχων μας εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα. διὰ τὰ χρησιμειύσῃ εἰς τὰς σχολὰς. ἐπιβεβαιωμένον παρὰ τοῦ πατριαρχικοῦ ἐξάρχου πανιερωτάτου ἁγίου π. Σμύρνης. ἐσφραγισμένον τῇ σφραγίδι τοῦ Ἱεροῦ ἡμῶν Μοναστηρίου, ὑπογεγραμμένον παρ' ἡμῶν πάντων, καὶ συνεπιβεβαιωμένον, καὶ παρὰ τοῦ ἀρχιερατείου τοῦ ἁγίου Ῥιθύμνης καὶ Ἀδλοποτάμου. — τῷ λαῶι: τῇ ιδ. Ἰουλίου. Ἐν τῇ ἱερᾷ Μονῇ Ἀρχάδι. σκ(ε)νοφύλαξ<η> γεράσιμος ἱερομόναχος ὑπόσχομαι. ὁ γούμενος ἰωακείμ ὑπόσχομαι. Χρῦσανθος ἱερομό(να)χος μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς ὑπόσχομαι. Μάξιμος ἱερομόναχος καὶ γραμματεὺς τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Ἱεροῦ μοναστηρίου ὑπόσχομαι. Μακάριος ἱερομόναχος ὑπόσχομαι. ναθανὰηλ ἱερομόναχος καὶ τυπικάριος τῆς μονῆς ὑπόσχομαι. Μάξιμος ἱερομόναχος ὑπόσχομαι. Ἀριστερεῖ τῶν ὑπογραφῶν ὁ τ. σφρ. τῆς Μονῆς καὶ κάτω αὐτοῦ: «τ ὁ Ῥεθύμνης καὶ Ἀδλοποτάμου Καλλίνικος συνεπιβεβαιοῖ : — ».

¹⁹¹) Γ, σ. 31.

¹⁹²) Γ, σ. 31, Δ, σ. 3, 4, Ε, σ. 7, 9, 11, 24, 26, 27, 30, 31, 32, Ζ, σ. 1, 4, 5, 6, 7, 11, 12, Η, σ. 8, 25, 38, 46.

¹⁹³) «(… 1 Νοεμβρίου: 1851)… Συνυποσχετικὰ ἔγγραφα τῶν ἐπομένων Στανροπηγιακῶν Μοναστηρίων διὰ τὰ συνεισφέρωσι κατ' ἔτος εἰς τοὺς ἐφόρους τῶν Σχολῶν μας πρὸς ὄφελος αὐτῶν τὰς ἐπομένους ποσότητας.

1 Ἐγγραφὸν ἀπὸ 1843. 11 Ἰουλίου. τῆς Μονῆς Βωσάκου. Γρ. 400

1 » » » » » » » Χαλέπας » 300

1 » » » 27 » » » Προφήτου Ἡλία 350» Η, σ. 25.

¹⁹⁴) Ἐν τῷ ἰσολογισμῷ τοῦ 1834-35 γράφεται: «Ὅσα εἰσῆνεξεν ἀπὸ τὸ ἐμ-

εισφέρουσι τέσσαρες ἔμποροι, τὸ τρίτον δύο (Α, σ. 4β καὶ 13α). Ἐπὶ τοῦ τετάρτου ἔτους γίνεται καταγραφή, ὧσων ὑπεσχέθησαν οικονομικὴν ἐνίσχυσιν.

«*ῥέθεμν(ος) τῆ ἀπ 7βρίου—1837 Σημείωσις τῶν Κάτωθεν ὑποσχεμένων ὀνομάτων, τὰ ὅποια ὑποσχέθησαν, νὰ Βοηθοῦν καὶ Νὰ συνεισφέρουν κατέτος, εἰς τὰ σχολεῖα τῆς ῥεθύμνης, οἱ μὲν ἐπαγγέλλοντες τὸ ἐμπόριον τῆς λαδικῆς ἐπάνω εἰς τὰς πωλήσεις των, εἴτε εἰς λάδι, εἴτε εἰς σαποῦνι, πρὸς ἕνα παρὰ. Ἄρ. 1 παρὰ στὸ μ(ί)σι(α)τον τὸ λάδι. οἱ δὲ ἐπαγγέλλοντες τὸ ἐμπόριον τῆς Μαλιρατιούρας καὶ λοιπῶν, ἧτοι τὸ ἐξωτερικόν, καὶ τοπικόν πρὸς ἕνα γρόσι εἰς τὰ χίλια. Ἄρ. 1 τὰ $\frac{1}{100}$, δικαίωμα τῆς Σχολῆς. Ἡ ὑπόσχεσις αὕτη ἔρχεται ἀ(πὸ) τὰ 1836 7βρίου ἀπ. Ἐπειδὴ πρὶν τῆς ἐποχῆς ταύτης, ὅσοι ἦτον ὑποσχεμένοι, ἐπλήρωσαν εἰς τὸν ἐπίτροπον Γ'. Λαγόν»¹⁹⁵ (Α. σ. 20α).*

Ἐκ τῶν προσφορῶν τῶν ἐμπόρων συνελέγησαν καθόλου μέχρι τοῦ 1840 2.782,21 γρόσια (Α, σ. 4β, 13α, 49α). Κατὰ τὴν ἐντεῦθεν μέχρι τοῦ 1851 περίοδον ἠλαττώθησαν αἱ εἰσφοραὶ¹⁹⁶.

5) Ἐκ τῶν «*συνάξεων τοῦ δίσκου*».

Εἰς τὸν ναὸν τῶν Εἰσοδίων περιεφέρετο, φαίνεται, δίσκος ὑπὲρ τῶν σχολείων ἤδη ἀπὸ τῆς 6 Αὐγούστου 1834 καὶ παλαιότερον¹⁹⁷. Προηγουμένως δὲ ἐσημειοῦντο εἰς βιβλίον τὰ εἰσπραττόμενα. Ἄπὸ δὲ τῆς 6ης Αὐγούστου μέχρι τῆς 26 Σεπτεμβρίου τοῦ ἰδίου ἔτους κατεγράφοντο εἰς τὸ κατάστιχον τῆς ἐκκλησίας¹⁹⁸.

Ἄπὸ τοῦ 1834 μέχρι τοῦ 1840 ἡ περιφορὰ τοῦ δίσκου ἀπέδωκε 2425,17 γρόσια¹⁹⁹.

6) Ἐκ τῆς πωλήσεως βιβλίων.

Τὸ ἐκ ταύτης κέρδος δὲν ἦτο, νομίζω, ἀξιόλογον²⁰⁰. Τὰ βιβλία

πόριον εἰς: κοινύλια: (γρ) 441» Α, σ. 4β.

¹⁹⁵ Ἔπονται τὰ δνόματα 16 ἐμπόρων τῆς Ρεθύμνης.

¹⁹⁶ Γ, σ. 19, 29, 39, Ε, σ. 13, 16, 29, 34. Ἄπὸ τοῦ 1842 μέχρι καὶ Μοῖου 1848 ἀναγράφονται ὡς εἰσνεχθέντα 1800 περίπου γρόσια.

¹⁹⁷ Α, σ. 2β. Δίσκος περιεφέρετο ἐν τῷ Ναῷ ὑπὲρ τῶν σχολείων καὶ βραδύτερον. Ὅρα Πρεβελάκιν ὑπ' ἀρ. φύλ. 1608 καὶ 1617.

¹⁹⁸ Α, σ. 39. Μεταξὺ τῶν καταχωρίσεων τῆς «*συνάξεως τοῦ δίσκου*» σημειοῦται καὶ ἡ τῆς 28 Ὀκτωβρίου 1837: «(1837 8βρίου) 24 ἀ(πὸ) Σύναξη Δίσκου... (8βρίου) 28 ὄμνια: τῶν ἑσάφρων Μαρτύρων (γρ) 4:10» (Γ, σ. 1). Εἶναι καθ' ὅσον γνωρίζω ἡ πρώτη μνεῖα ἑορτασμοῦ τῶν Νεομαρτύρων Ρεθύμνης.

¹⁹⁹ Βλ. καὶ Α, σ. 4β, 13α, 49α.

²⁰⁰ Ἐν Α, σ. 33β-34α ἔχομεν μερίδα: «*ῥέθεμνος. 1837... Πωλήσεις Βιβλίων*». Τὸ σύνολον τῶν εἰσπραχθέντων ἀνέρχεται εἰς 42,20 γρόσια. Καὶ ἐν Ε, σ. 28 ἀναγινώσκομεν: «(1847 Μάιος) 17 ἔτι ἔλαβον ἀπὸ τὸν ἴδιον (= Ν. Δάνδολον) διὰ πούλησις τῶν βιβλίων σχολείου (γρ.) 230». Διὰ μεταγενεστέρους

καὶ τὴν γραφικὴν ὕλην συνήθως ἐπώλει ὁ Νικόλαος Δάνδολος ²⁰¹.

7) Ἐκ τῆς μισθώσεως οἰκημάτων.

Ἦδη ἐγένετο λόγος περὶ ἐνοικιάσεως τῆς ἐλληνικῆς σχολῆς ²⁰² κατὰ τὸ 1843. Τῷ 1847 τὰ σχολεῖα λαμβάνουσιν ἐνοίκιον «ἀπὸ τὸ ὀσπήτιον ὁποῦ ἐκάθισεν ὁ πρωτοσύγγελος» (Ε, σ. 33, 35). Τῷ 1851 ἐνοικιάζουσι δωμάτιον (Η, σ. 46). Καὶ τὰ ἔσοδα ὁμοῦ ταῦτα ἦσαν ἀσημαντα.

8) Ἐκ τῆς διαχειρίσεως τοῦ μονυδρίου τῆς Ἁγ. Εἰρήνης ²⁰³.

Ἦδη ἀπὸ τοῦ 1841 ἡ Μονὴ τῆς Ἁγ. Εἰρήνης «διὰ χειρὸς ἀγίου δεσπότου» συνεισέφερον ὑπὲρ τῶν σχολείων 150 γρόσια (Δ, σ. 3). Καὶ τῷ 1843 «ἐμέτρησεν ὁ Ἅγιος Ρεθύμνης συνδρομὴν τοῦ Μοναστηρίου τούτου 500 γρόσια» (Ε, 29).

Ὁ Μιχ. Πρεβελάκις γράφει ὅτι τὸ ἐν Ἁγία Εἰρήνῃ μονύδριον ἀπὸ τοῦ 1844 κατὰ Πατριαρχικὴν καὶ Συνοδικὴν ἐγκρισιν ἦτο ἐνοριακὸν καὶ τὰ ἡμίση τῶν εἰσοδημάτων αὐτοῦ διετίθεντο ὑπὲρ τῆς

χρόνους ὁ Μ. Πρεβελάκις (ὑπ' ἀρ. φ. 1617) γράφει : «Ἐκ τῆς μεταπολίσεως... τῶν βιβλίων εἰς τοὺς μαθητὰς καὶ τῶν ἀπαιτουμένων διὰ τὰ ἐργόχειρα εἰς τὰς μαθητῆς ἢ ἐπιτροπὴ οὐ μόνον τὰ δωρεὰν τοῖς ἀπόροις μαθηταῖς παρεχόμενα βιβλία ἐκέρδιζεν ἀλλὰ καὶ πόρον τινα εἰς τοὺς σκοποὺς αὐτῆς εἰς».

²⁰¹) Ε, 2, 34, 35, Ζ, σ. 2, Η, σ. 41.

²⁰²) Βλ. σημ. 34.

²⁰³) Μονὴ ἡρειπωμένη καὶ ἐγκαταλελειμμένη σήμερον. Κεῖται πρὸς Ν ὁμόνομου χωρίου, οὐ μακρὰν τῆς Ρεθύμνης ἀπέχοντος, παρὰ τὰς ὑπωρείας τοῦ Βρύσιναι. Ὁ Ν. Ἰ. Παπαδάκις (Ἡ Ἐκκλησία Κρήτης, 1936, σ. 91) ἀναφέρει ὅτι εἶχε διαλυθῆ πρὸ τοῦ 1870. Ὁ Ναὸς ἦτο τρίκλιτον καμαρωτὸν οἰκοδόμημα. Σώζεται μέρος τῆς στέγης του. Τὸ Ἅγιον Βῆμα ἐκατέρου τῶν δύο πλαγίων κλιτῶν καλύπτει ἀνά εἰς τρούλος ὑπομνηστικῶν τὰς στέγας τῶν Τουρκικῶν λουτρῶν. Διατηροῦνται προσέτι ΝΔ καὶ ΒΔ τῆς ἐκκλησίας δύο λαξευταὶ ἐν τῷ βράχῳ δεξαμεναί, τετράγωνος ἢ μία καὶ ἡ ἄλλη μεγαλύτερα, ὑπόγειος, ἔχουσα ἐν μέσῳ σῦλον, βράχον βαστάζοντα ὄροφῆν. Βορείως τοῦ ναοῦ, περὶ χθαμαλωτέρας ἀλλῆς διακρίνονται κελλία, τὸ ἡγουμενεῖον, τὸ μαγειρεῖον, ἡ τράπεζα καὶ ἔξω τοῦ περιβόλου σώζεται ὁ σταῦλος, ἐγκλειῶν εἰς τὸ βάθος λείψανα ἔλαιομύλου καὶ ἀποθήκας.

Κατὰ τὴν παράδοσιν, ὡς μοι διηγήθη αὐτὴν ὁ πρωθιερεὺς Ρεθύμνης π. Πέτρος Χαλκιαδάκης, ἄλλοτε ἐφημερεύσας καὶ ἐν Ἁγία Εἰρήνῃ, ὁ ναὸς ἐμεγεθύνθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Ἀπηγορεύετο τότε ἡ ἀνέγερσις καὶ ἐπισκευὴ Χριστ. Ναῶν. Ἐν Ἁγ. Εἰρήνῃ ἐμόναζεν ἀσκητὴς θεραπεύσας διὰ τῶν προσευχῶν του τὴν ἀσθενὴ θυγατέρα τοῦ πασᾶ τῆς Ρεθύμνης καὶ ἀνεῖ αὐτοῦ ἐπιτυχῶν τὴν ἀδειαν ἐντὸς 40 ἡμερῶν «τὰ μεγαλῶση τῇ Κερῶς του τὸ οὐλί», τὸν ναὸν τῆς Παρθενομάρτυρος. Ἡ παράδοσις συμφωνεῖ πρὸς τε τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν κτισμάτων, μηνύουσαν τουρκικοὺς χρόνους, καὶ πρὸς τὰ γράμματα τὰ λελαξευμένα ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου τοῦ Ναοῦ, ἐν οἷς ὁ Gerola (Monumentī Venetī nell' isola di Creta, 3ος, σ. 173) ἀνέγνωσε τὴν χρονολογίαν 1755.

Κοινότητα της πόλεως²⁰⁴. Ὅτι τὴν διαχείρισιν τῆς Μονῆς εἶχεν εἰς χεῖρας αὐτῆς ἢ Ἐπιτροπὴ τῶν σχολείων ἀπὸ τοῦ 1844 γίνεται δῆλον ἐκ τῶν κωδίκων²⁰⁵. Ὅτι ὅμως τὸ ἥμισυ μόνον τῶν εἰσοδημάτων δι-ετίθετο ὑπὲρ κοινοτικῶν σκοπῶν δὲν φαίνεται οὐδαμοῦ.

Τῷ 1848 μνημονεύεται καλόγηρος τῆς ἁγ. Εἰρήνης (Ε, σ. 35) καὶ τῷ 1849 ἐπίτροπος (Ζ, σ. 8) αὐτῆς.

Τὰ κτήματά της ἔκειντο καὶ εἰς τὴν περιφέρειαν τῶν χωρίων Πη-γὴ²⁰⁶, Καραέ²⁰⁷, Γωνιά²⁰⁸ καὶ Ἰσως Μετόχια²⁰⁹.

Τὰ σχολεῖα ἔμερίμων διὰ τὴν ἀγορὰν τῶν πρὸς σπορὰν σιτη-ρῶν²¹⁰, τὴν πώλησιν ἔπειτα τῶν καρπῶν²¹¹, διὰ τὴν καλλιέργειαν ἀγρῶν καὶ ἀμπελῶν²¹², τὴν συλλογὴν καὶ τὴν ἐκθλίψιν τῶν σταφυ-λῶν²¹³, τὴν πώλησιν τοῦ οἴνου²¹⁴ καὶ ρακῆς²¹⁵. Ἐφρόντιζον ἀκόμη διὰ τὸ καθάρισμα καὶ κέντρισμα τῶν ἐλαιῶν²¹⁶, τὴν καλλιέργειαν αὐ-τῶν²¹⁷, τὴν ἰδρυσιν καὶ λειτουργίαν ἐλαιοτριβείου²¹⁸ τὴν πώλησιν ἐλαίου²¹⁹ καὶ καλάμων²²⁰ ἀκόμη, τὴν ἀνάπτυξιν σηροτροφίας²²¹. Ἐ-μερίμων ὅμως καὶ διὰ τὴν συντήρησιν τῶν μοναστηριακῶν οἰκο-δομῶν²²² καὶ διὰ τὴν προμήθειαν τῶν κατὰ τὴν πανήγυριν τῆς Μο-νῆς ἀπαιτουμένων τροφίμων²²³.

²⁰⁴) Π ρ ε β ε λ ά κ ι ς, ὑπ' ἀρ. φ. 1617.

²⁰⁵) «(1844 Δεκεμβρίου (:)) 23 στάρι τῆς ἁγίας Ἐρήνης...» Ε, σ. 4 κλπ.

²⁰⁶) Ε, σ. 24, 13, Ζ, σ. 1.

²⁰⁷) Ε, σ. 24.

²⁰⁸) Ε, σ. 12, 24, 27.

²⁰⁹) Ε, σ. 6.

²¹⁰) Ὅρα ἀνωτέρω σημ. 205 καὶ Ε, σ. 10, 31 κλπ.

²¹¹) «(1545 νοεμβρίου (:)) 9 ἐπούλησα στάρι ἀπὸ τῆς ἁγίας Ἐρήνης...» Ε, σ. 9. Βλέπε καὶ Ε, σ. 13, 14.

²¹²) Ε, σ. 6, 10, 12, 27, Ζ, σ. 11, Η, σ. 12, 40.

²¹³) Ε, σ. 8, 30, Η, σ. 12, 40.

²¹⁴) Ε, σ. 9, 11, 35 κλπ.

²¹⁵) Η, σ. 41.

²¹⁶) Ε, σ. 6, 14.

²¹⁷) Ε, σ. 27.

²¹⁸) Ζ, σ. 9, 10, 11, Η, σ. 12, 40.

²¹⁹) Ε, σ. 35, Ζ, σ. 12, Η, σ. 41.

²²⁰) Ε, σ. 9.

²²¹) Ε, σ. 12, 13.

²²²) «(1845 φεβρουαρίου 3. . . εἰς μεσοδόκια κονβαλιστικὸ τῆς ἁγίας Ερή-νης...» Ε, σ. 6 «(Μαρτίου) 17 μεραμέτι στὴ πόρτα τῆς ἁγίας Ἐρήνης...» (αὐ-τόθι) κλπ.

²²³) «(1845 ἀπριλίου) 26...στάρι στὴν ἀγίαν Ἐρήνη διὰ φρωμὴ στὴν ἑορτῆ... 4; ὄκ. πακαλάρο στὴν ἑορτῆ τῆς ἁγίας Ἐρήνης... Ἴω κμισέδες ῥύζι, 3 φασούλια...» Ε, σ. 6. Ὅρα καὶ σ. 14, 28, 35.

Τῷ 1851 τὰ ἔξοδα ἦσαν 385 γρόσια καὶ τὰ ἔσοδα 718,20 (Η, σ. 40-41). Τῷ 1850 τὰ ἔσοδα ἀνῆλθον εἰς 5898,20 (Η, σ. 22) καὶ τὰ ἔξοδα μόλις ἔφθασαν εἰς τὰ 855,20 γρόσια (Η, σ. 23).

9) Ἐκ διαφόρων περιστάσεων.

Ὡς ἤδη ἐλέχθη τὰ σχολεῖα ἐώρταζον τῇ 30ῇ Ἰανουαρίου μνήμη τῶν 3 ἱεραρχῶν. Τῷ 1846 μνημονεύεται «*σύναξι τῆς ἀγοτοπλασίας τῶν 3 ἱεραρχῶν γρ. 276.20*» (Ε, σ. 11) καὶ τῷ 1847

« <i>σάτρι τῆς ἐορτῆς μὲ ὄλον τὸ ἔξοδον</i>	226,10
<i>ἔσοδον ἀγοτοπλασίας</i>	243,10»

(Ε, σ. 26). Φαίνεται λοιπὸν ὅτι παρεσκευάζοντο πολλοὶ ἄρτοι ἢ ἀρτίσκοι (ὡς καὶ νῦν ἔτι γίνεται κατὰ τὰς ἐορτὰς τῶν σωματείων) καὶ διενέμοντο εἴτα εἰς τὰ Χριστιανικὰ καταστήματα ἐπὶ καταβολῇ χρημάτων. Τὸ τοιοῦτον ὅμως δὲν ἔσχε συνέχειαν διὰ τὰ σχολεῖα, ἴσως διότι ἀπέφεραν ἐλάχιστα κέρδη.

Ἐκτὸς τούτου τῇ 18 Ὀκτωβρίου 1851 σημειοῦται ὡς ἔσοδον (Η, σ. 46) «*Ρεγάλα τῶν παιδιῶν ἀπὸ Πασσᾶ Ἐφένδη μας καὶ ἔμειναν εἰς Σχολεῖα γρὸς. 200*».

Κατὰ τὰ δύο πρῶτα ἔτη οἱ ἰσολογισμοὶ παρουσιάζουσι περίσσειμα καὶ τὸ τρίτον ἔλλειμμα. Διὰ τὰ ἐπόμενα τρία σχολικὰ ἔτη ἔχομεν ἓνα μόνον ἰσολογισμόν, δεικνύοντα ἔλλειμμα²²⁴ ἐκ 2957 γροσίων. Πρέπει ὅμως νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι τὰ σχολεῖα ἐδαπάνησαν τῷ 1840, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, χρήματα ἱκανὰ διὰ τὴν ἀνέγερσιν τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς Σχολῆς. Ἐκτοτε ἐλλείπουσιν ἰσολογισμοί. Ὑπάρχει μόνον εἰς διὰ τὸ 1850, πολὺ γενικὸς καὶ ὡς φαίνεται ἀνεπίσημος (Η, σ. 22-23). Τὰ ἔσοδα, 31.913,25 γρόσια, δὲν καλύπτουσι τὰ ἔξοδα 32.494,30. Ἐν τοῖς ἔξόδοις ὅμως καταλέγονται «*εἰς διάφορα γραμμάτια 18.850*». Ὅθεν ἐὰν ἀφαιρέσωμεν ταῦτα, τὰ σχολεῖα ἔχουσιν ἀποθεματικὸν 18.628,35 γρόσια.

Ὁ Βυβιλάκης τῷ 1844 ἀρχόμενος τῆς Ἐκθέσεως αὐτοῦ περὶ τῶν σχολείων τῆς Κρήτης διεκτραγωδεῖ τὴν «*οἰκτρὰν καὶ ἐλεεινὴν κατάστασιν εἰς ἣν εὔρε καὶ τὴν ἀπλουσιέραν δημοτικὴν ἐκπαίδευσιν τῶν πατριωτῶν μας κατὰ τὸ 1841*» καὶ τὴν «*ἐντελῆ σχεδὸν ἐγκατάλειψιν τῶν τέκνων των εἰς τὰς τρομερωτέρας συνεπείας τῆς ἀπαιδευσίας*» (σ. 5). Πάντα ταῦτα τοῦλάχιστον διὰ τὴν κατάστασιν τῆς παιδείας ἐντὸς τῆς πόλεως Ρεθύμνης εἶναι ὑπερβολαί. Σχολεῖα κοινοτικὰ ἐξηκριβωμένως

²²⁴) *περιπλέον τῶν εἰσοδημάτων ζημία πρὸς ἐξίσωσιν... (γρ.) 2957* (Α, σ. 49α).

ἐλειτούργησαν ἐν Ρεθύμνῃ ἀπὸ τοῦ 1834, ἐν τῷ περιβόλῳ τοῦ Καθεδρικοῦ ναοῦ, ὡς νοσοσία ἐπισυνηγμένα ὑπὸ τὰς πτέρυγας ὄρνιθος, ὑπὸ τὴν σκιὰν τῆς Ἐκκλησίας, ἀναπνέοντα τὸν μυροβόλον ἀέρα τὸν ἐκχεόμενον ἀπ' αὐτῆς, ὑπὸ τὰς ὀδηγίας τοῦ σοφοῦ Ἰωαννικίου καὶ τὸ ἄγρυπνον βλέμμα τοῦ ζηλωτοῦ Καλλινίκου. Μεταξὺ τῶν διδασκάλων διεκρίθησαν ὁ βαθείας μορφώσεως Δωρόθεος καὶ ὁ ἰδρύσας διδασκαλεῖον καὶ ἐποχὴν ἀφήσας Ψαρουδάκης. Ἄμφοτέρων ἡ διδασκαλία, ἀλλὰ καὶ ἄλλων συναδέλφων τῶν, ὡς διεφάνη ἐξ ὕψων ἐλέγχθησαν, ἐπέδωκε παρὰ τὴν γνωσιολογικὴν κατάρτισιν, τὴν ἠθικὴν μόρφωσιν τῶν μαθητῶν.

Ἐὐαγγελίδης ὀμιλῶν διὰ τὴν «λαμπρὰν σχολήν» τοῦ Δωροθέου (2ος, σ. 172) ἐπιφέρει: «*Παροθεαγωγεῖα δὲν εἶχον εἰλέει συσταθῆσπανίως δ' εὐρισκέ τις γυναῖκας ἐγγραμμάτους ἐν Χανίοις καὶ Ἰουκλείῳ*». Ἄλλ' ἂν ὅλως ἐπελάθετο τῆς Ρεθύμνης, ἐν αὐτῇ ἤδη ἀπὸ τοῦ 1836 ἐφοίτων εἰς τὸ σχολεῖον κορῖσια καὶ ἀπὸ τοῦ 1845 ἐλειτούργει ἰδία σχολὴ θηλέων.

Ἐὐαγγελίδης ἔχει γράφει μελέτην φέρουσαν τὸν τίτλον «Γενικαὶ γραμμαὶ ἀπὸ τὴν ζωὴν τοῦ Ρεθύμνου κατὰ (τὴν) τελευταίαν 40/ετίαν» (ἐφημ. «Κρητ. Ἐπιθεώρησις» Ρεθύμνης 1934, ἀρ. φύλ. 1410-1413). Ἐν αὐτῇ ποιεῖται λόγον καὶ περὶ τῶν σχολείων τῆς πόλεως.

Διὰ τῆς παρουσίας πραγματείας συμπληροῦται ἡ ἱστορία τῶν ἀπὸ τοῦ 1834 μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Καὶ ἡ ἱστορία αὐτὴ δὲν ἀναιρεῖ, νομίζω, τὸ περιαδόμενον περὶ τῆς Ρεθύμνης ὡς πόλεως Γραμμάτων.

N. B. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ